Acta Historica
platform voor beginnende historici

Editie:
2.1

De eerste inwoners van Alexandrië

Een multicultureel geheel

Verder in dit nummer:

- **Het bloedbad van Stockholm: Olaus Magnus en de 'just war' theorie**
- **Van kartellering naar oorlogseconomie: de Duitse industrie tijdens de Eerste Wereldoorlog**
- **Shiitische Safaviden: de opkomst van de Safavidische dynastie (1501-1722)**
- **Onderduik, herinnering en geleende identiteit: de veranderende herinnering van Joodse onderduikers na WO II**

Leiden University Institute for History

Redactioneel 4

1. De eerste inwoners van Alexandrië 5
Een multicultureel geheel
Martijn Boere

2. Het bloedbad van Stockholm 13
Olaus Magnus en de *just war* theorie
Yves Rocourt

3. Van kartellering naar oorlogseconomie 19
De transformatie van de rol van de industrie en haar leiders in het Duitse Keizerrijk tijdens de Eerste Wereldoorlog
Jan-Harm Betting

4. Shiitische Safaviden 28
De opkomst van de Safavidische dynastie (1501-1722)
Farinaz Aryanfar

5. Onderduik, herinnering en geleende identiteit 34
Over de veranderende herinnering van Joodse onderduikers in de naoorlogse periode
Irene Hemels

Personalia 41

Acta Historica

Uitgave
Redactie Acta Historica
Instituut voor Geschiedenis
Postbus 9515
2300 RA Leiden

www.actahistorica.nl
redactie@actahistorica.nl

Acta Historica verschijnt vier maal per jaar. Wilt u kopij aanleveren? Kijk dan op onze website voor meer informatie. De redactie behoudt zich het recht voor bijdragen te weigeren, redigeren en/of in te korten.

Hoofdredactie
Jelmer Rotteveel
Wouter van Dijk
Joost Westerweel
Vera Weterings

Redactie
Ferry Koolen
Raynor de Best

Omslagontwerp/opmaak
Jan-Alex Bijlsma
Jelmer Rotteveel

Informatie voor de pers
communicatie.actahistorica@gmail.com

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of welke andere wijze dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 2213-171X

Acta Historica
platform voor beginnende historici

Redactioneel

Voor u ziet u het nieuwste nummer van Acta Historica. Wij kunnen weer terugkijken op een mooi jaar waarin we weer veel positieve reacties en nieuwe bijdragen hebben mogen ontvangen. Zoveel zelfs, dat wij dit jaar onze frequentie van verschijnen zullen opvoeren naar zes; ziehier het eerste nummer, met wederom een vijftal zeer gevarieerde artikelen van beginnende historici.

Martijn Boere bijt het spits af met zijn artikel over de eerste inwoners van Alexandrië. Hoe was de bevolking samengesteld? En was de stad zo'n multiculturele smeltkroes als deze vaak wordt voorgesteld? In het volgende artikel bespreekt Yves Rocourt het bloedbad van Stockholm van 1520, waarin koning Christiaan II een groot aantal Zweedse edelen liet ombrengen. Deze gebeurtenis werd uitgebreid beschreven door de geestelijke Olaus Magnus. Kan het conflict tussen Christiaan en de adel volgens Magnus betiteld kunnen worden als een 'just war' volgens de theorie van Thomas van Aquino? In het derde artikel, getiteld 'Van kartellering naar oorlogseconomie', analyseert Jan-Harm Betting de transformatie van de Duitse economie in de periode 1914-1918. Waar de economie in 1914 nog was ingesteld op een 'ouderwetse' oorlog, had deze zich in de jaren 1916/17 omgevormd tot 'één grote munitiefabriek'. Hoe was dit in zo'n kort tijdsbestek mogelijk? Om deze vraag te beantwoorden kijkt Jan-Harm naar de toestand van de Duitse industriële economie in 1914 en naar de rol van industriëlen en de legerleiding in de omvorming daarvan. Farinaz Aryanfar besteedt in haar artikel aandacht aan de opkomst van het rijk van de Sjiitische Safaviden van 1501 tot en met 1722. Welke factoren speelden een rol bij de keuze van het sjiisme als staatsreligie? Ten slotte staat in het artikel van Irene Hemels de vraag centraal in hoeverre de herinnering van Joodse onderduikers zich na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde. Vaak wijkt de 'vroege' getuigenis van hun oorlogservaringen sterk af van latere getuigenissen. Hoe is dit fenomeen te verklaren?

De redactie is altijd op zoek naar nieuwe interessante bijdragen. Wil jij ook het resultaat van maanden ploeteren online gepubliceerd zien? Stuur dan je scriptie, essay of paper, samen met een verkorte bewerking van 3.000 tot 4.000 woorden naar: redactie@actahistorica.nl

Op het moment zijn we vooral op zoek naar bijdragen voor onze themanummers '200-jaar Koninkrijk' en 'Nederland en Indonesië'. Zou jij hier ook aan willen bijdragen? Stuur dan je voorstel of bijdrage naar bovenstaand e-mailadres.

De redactie

Martijn Boere

De eerste inwoners van Alexandrië

Een multicultureel geheel

Alexandrië wordt doorgaans getypeerd als een stad die in de oudheid vele culturen en nationaliteiten herbergde.[1] Maar deed deze multiculturaliteit zich voor vanaf de stichting van de stad in het jaar 331 voor Christus of was dit een fenomeen dat zich op een later tijdstip heeft ontwikkeld?

In dit artikel probeer ik door middel van het combineren van alle beschikbare bronnen een zo duidelijk mogelijk beeld te vormen over de eerste inwoners van Alexandrië. In eerste instantie worden bronnen uit de oudheid betreffende de stichting van Alexandrië geanalyseerd. Aan de hand van deze bronnen wordt bekeken wat er te zeggen valt over de eerste inwoners van Alexandrië. Hierna wordt onderzocht of de locatie van Alexandrië voor de komst van Alexander de Grote al bewoond werd door Egyptenaren. Vervolgens wordt geprobeerd aan de groei van Alexandrië af te leiden of de stad multicultureel van aard was. Als laatste wordt per mogelijke bevolkingsgroep beschreven hoe waarschijnlijk het is dat zij in het vroege Alexandrië in de stad woonden. Alle jaartallen in dit artikel zijn voor Christus, tenzij anders wordt vermeld.

De stichting en de ligging van Alexandrië

Wanneer men wil weten wie de eerste inwoners van Alexandrië waren, is het belangrijk om te weten of er op de locatie van Alexandrië al mensen woonden voordat Alexander de Grote de stad stichtte. Er zijn een aantal bronnen uit de oudheid die de locatie en omgeving van de stad ten tijde van haar stichting beschreven.Een aantal bronnen noemde expliciet dat er voor de stichting van Alexandrië op dezelfde locatie een Egyptische vestiging bestond. De Griekse geograaf Strabo (ca. 64 v.Chr.-19 na.Chr.) vertelde in zijn *Geographica* dat er op de locatie van Alexandrië een plaats lag, genaamd Rhakotis. Hier woonden mensen om te voorkomen dat er vreemdelingen Egypte binnenkwamen.[2] Daarnaast noemde de Romeinse schrijver Plinius de Oudere (ca. 23 na Chr.-25 augustus 79) in zijn Naturalis Historia dat de locatie van Alexandrië voorheen bekend stond als Rhakotis.[3] De *Alexander Romance* van de Griekse historicus Pseudo-Callisthenes (ca. 360-328 voor Christus) gaf een zeer uitgebreide beschrijving van de stichting van de stad. Dit is een bron die met de nodige voorzichtigheid behandeld moet worden. De Alexander Romance dateert waarschijnlijk uit de vierde eeuw na Christus en is geschreven in Alexandrië. Hij werd vaak onterecht toegeschreven aan Callisthenes.[4] De bron die in dit onderzoek is gebruikt, is de Armeense versie van de Pseudo-Callisthenes. Het oudste overgeleverde exemplaar hiervan dateert uit de veertiende eeuw. Het mag duidelijk zijn dat er in de duizend jaar die verstreken zijn tussen de originele tekst en de Armeense vertaling veel veranderd kan zijn aan de oorspronkelijke tekst.[5] Pseudo-Callisthenes noemde de plek waar Alexandrië gesticht werd een plaats die het gebied van twaalf dorpen omvatte, waarvan Rhakotis de belangrijkste was. Daarnaast werd er melding gemaakt van een altaar dat terugging tot de tijd van de voorouders van de inwoners van het gebied.[6] Dit impliceert dat de locatie van Alexandrië al langere tijd bewoond was. De overige bronnen die over de stichting van Alexandrië berichtten, noemden geen Egyptische vestiging op de plek van Alexandrië. In de *Anabasis Alexandri* van de Griekstalige Romeinse legerofficier Arrianus (ca. 95-175 na Chr), de *Historiae Alexandri Magni* van de Romeinse senator Quintus Curtius Rufus (?-53), de *Vitae Parallelae* van de Griekse historiograaf Plutarchus (ca. 46-ca. 120.n.Chr.) en de *Bibliotheca Historica* van de Griekse historicus Diodorus Siculus (ca. 90 v.Chr.-ca. 30 v.Chr.) werd beschreven hoe Alexander op de locatie van Alexandrië arriveerde, de goede ligging van het land in ogenschouw nam en besloot er een stad te stichten. In deze teksten werd daarentegen ook niet vermeld dat de locatie van Alexandrië op dat moment onbevolkt was.[7] Een ander element wat in bijna alle bronnen over de stichting van Alexandrië terugkeerde, was de gunstige ligging die de stad had. Strabo beschreef in zijn *Geographica* dat Alexander de voordelen van de locatie opmerkte en vervolgens besloot er een stad te stichten. Arrianus vertelde dat Alexander op de locatie van Alexandrië arriveerde en dat het hem opviel dat deze plaats uiterst geschikt zou zijn om er een stad te stichten. Quintus Curtius Rufus noemde dat Alexander eerst de natuur van de plek in overweging nam en hierna besloot om Alexandrië hier te stichten. Daarnaast werd in de Vitae Parallelae van Plutarchus beschreven dat Alexander een plaats met voortreffelijke natuurlijke voordelen aanschouwde. Als laatste beschreef Diodorus Siculus dat de plaats een goede ligging had wat een aantal grote voordelen opleverde. Als de ligging van de stad Alexandrië zo extreem gunstig was als wordt geschetst in de bronnen, zou het dan niet logisch zijn dat de Egyptenaren deze goede locatie voor de vestiging van een stad ook opgemerkt zouden hebben? Dat is natuurlijk geen sluitend bewijs voor een Egyptische vestiging voor de komst van Alexander, maar

[1] W.V. Harris en G. Ruffini, *Ancient Alexandria between Egypt and Greece* (Leiden en Boston 2004) 27.
[2] Strabo, *Geographica* 17.1.6 (vert. G. Bell 1903).
[3] Plinius, *Naturialis Historia* 5.11 (vert.J. Bostock, 1855).
[4] A.M. Wolohojian, *The Romance of Alexander the Great by Pseudo-Callisthenes* (New York en Londen 1969) 1.
[5] Ibidem, 8.
[6] Pseudo-Callisthenes, *The Alexander Romance* 79-90 (vert. A.M. Wolohojian, 1969).
[7] Arrianus, *Anabasis Alexandri* 3.1.5 (vert. S. Mooij-Valk 1999), Quintus Curtius Rufus, *Historiae Alexandri Magni* 4.7.1-5 (vert. J.C. Rolfe, 1908), Plutarchus, *Life of Alexander* 26.3-4 (vert. B. Perrin, 1919) en Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica* 17.52.2-4 (vert. C.H. Oldfather, 1989).

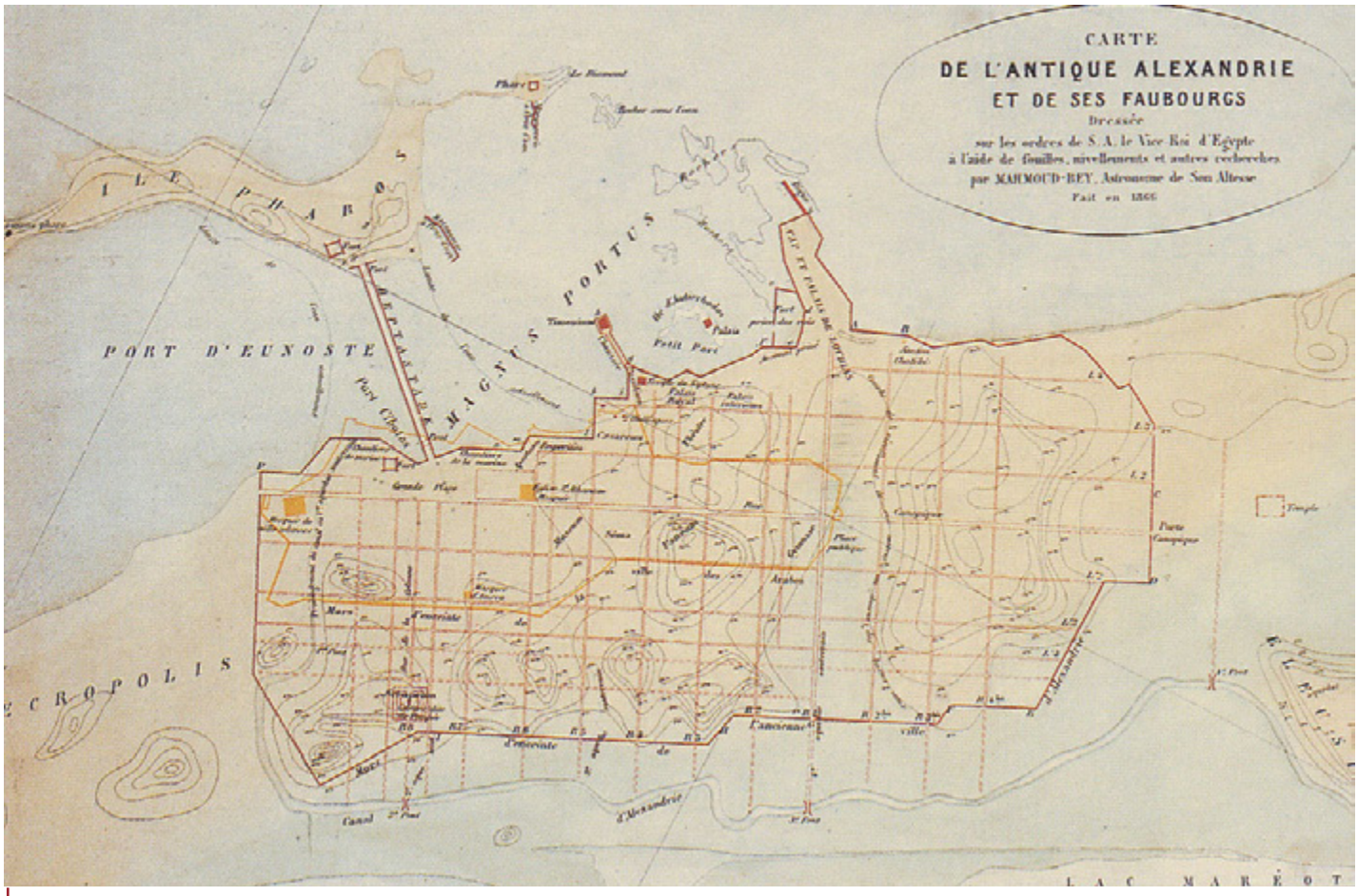

Alexandrië
Reconstructie van een kaart van **Alexandrië in de Oudheid, met daarbij het eiland Pharos duidelijk zichtbaar. Gemaakt in 1866 door Mahmoud El Falaki**

Bron: yasseraref.com (18 maart 2013)

wanneer de beschikbare bronnen worden gecombineerd, wordt er sterk de veronderstelling gewekt dat er op de plaats van Alexandrië een vestiging genaamd Rhakotis bestond voordat Alexander de Grote er arriveerde.

Rhakotis

Over dit zogenaamde Rhakotis is momenteel veel discussie gaande. Was Rhakotis een bestaande Egyptische vestiging voor de komst van Alexander de Grote of is Rhakotis een verzinsel dat verkeerd is geïnterpreteerd en hierdoor wellicht een eigen leven is gaan leiden? Er is een aantal bronnen die het bestaan van Rhakotis lijken te suggereren. De Griekse dichter Homerus (ca. 800 v.Chr. -ca. 750 v.Chr.) was de eerste die in zijn werk *Odyssey* melding maakte van activiteiten in de omgeving van het latere Alexandrië: *'Net vertrokken uit Egypte, ongeveer zo ver als een schip kan zeilen in één dag met een stevige bries achter zich, ligt een eiland genaamd Pharos – het heeft een goede haven van waaruit vaartuigen de open zee in gaan nadat zij water hebben ingeslagen.*[8] Homerus verwees duidelijk naar maritieme activiteiten op het eiland Pharos. Daarnaast is er naast de eerdergenoemde bronnen over de stichting van de stad nog een bron die Rhakotis noemde. De Romeinse historicus Tacitus (ca. 56-117) berichtte in zijn Historiae over een tempel die voor de komst van Alexander in Rhakotis gestaan heeft.[9] Bovendien werd Alexandrië in demotische teksten vaak hardnekkig aangeduid als Rhakotis.[10] Later verwezen de Grieken met de naam Rhakotis naar een wijk in de stad Alexandrië.[11] Op een stèle, daterend uit 316 en teruggevonden in Egypte, staat de volgende tekst geschreven: *'Hij maakte van het fort van de Koning van Opper en Neder Egypte Alexander zijn residentie, liggend aan de kust van de zee van de Grieken, voorheen Rhakotis genoemd.'* Het fort van Alexander, liggend aan de zee, zou duiden op Alexandrië, wat blijkbaar voorheen Rhakotis heette. Ptolemaeus I zou van de stad zijn residentie hebben gemaakt in plaats van het gebruikelijke Memphis. De Franse historicus Michel Chauveau en de Belgische geleerde Marc Depauw beweren dat Rhakotis geen Egyptische vestiging was, maar dat het woord een andere herkomst heeft. Het woord Rhakotis staat volgens hen voor 'bouwplaats', omdat

[8] Homerus, *Odyssey* 4 (vert. S. Butler, 1898)
[9] Tacitus, *Historiae* 4.84 (vert. A.J. Church, 1942)
[10] K. Mueller, *Settlements of the Ptolemies, city foundations and new settlement in the Hellenistic world* (Leuven 2006) 18.
[11] M. Chaveau, 'Alexandrie et Rhakotis: le point de vue de Egyptiens', in J. Leclant ed., *Alexandrie: une megalopole cosmopolite* (Parijs 1999) 3.

het woord voor Rhakotis in het demotisch lijkt op het werkwoord 'bouwen'.[12] Rhakotis werd in het demotisch geschreven als 'R^{e}-qd'. 'qd' kan men volgens Chauveau lezen als het werkwoord 'bouwen' en 'R^{e}' kan men lezen als 'in uitvoering'. De Belgische geleerde in de demotische taal Marc Depauw gaf volgens Chauveau het definitieve bewijs voor deze hypothese . Een teruggevonden papyrus uit 311 noemde een Thebaans huis welke 'R^{e}-qd' werd. Uit andere papyri is gebleken dat dit huis in 327 nog bewoonbaar was. Het huis werd echter vernietigd in 313. Het is volgens Depauw daarom logisch dat dit huis in 311 weer opgebouwd werd. Hier verwees het woord 'R^{e}-qd' naar. Alexandrië komt in sommige demotische teksten, zoals op de bovengenoemde stèle, voor als 'hnt R^{e}-qd'. Dit staat voor 'voorheen Rhakotis'. Dit zou volgens Chauveau erop duiden dat Alexandrië een bouwplaats was en niet op een Egyptische vestiging voor de komst van Alexander.[13] Dit zou door Griekse schrijvers zoals Strabo verkeerd geïnterpreteerd zijn en zo is de mythe over Rhakotis ontstaan. De Amerikaanse historicus David Hatcher Childress bespreekt in zijn boek *Lost cities of Atlantis, Ancient Europe and the Mediterranean* het artikel 'Les Ports Submerges de L'ancienne Ile de Pharos' uit 1916 van de archeoloog Jondet. Jondet beweerde een prehistorische haven te hebben gevonden welke ten westen lag van het eiland Pharos. De haven bestond uit een reeks massieve stenen die nu volledig onder

Was Rhakotis een bestaande Egyptische vestiging voor de komst van Alexander de Grote of is het een verzinsel dat verkeerd is geïnterpreteerd en hierdoor wellicht een eigen leven is gaan leiden?

water liggen. Jondet poneerde de stelling dat de haven van Minoïsche oorsprong was en gebruikt werd door schepen van Kreta. Childress wijst echter ook op Forster, die stelt dat de verzonken haven mogelijk van Egyptische herkomst is, gebouwd door Ramses II rond 1300.[14]

Multidisciplinair onderzoek

Een groep onderzoekers probeerde in 2006 aan de hand van loodvervuiling in de haven van Alexandrië te onderzoeken of er voor de officiële stichting van de stad mensen gewoond hebben. Zij lieten met data uit baaisedimenten van Alexandrië zien dat er voor de officiële stichting van Alexandrië activiteit was op de locatie van de stad. Zij vonden bewijs voor loodvervuiling die dateerde uit het Egyptische Oude Rijk (2686-2182). Een tweede piek in de loodvervuiling is waargenomen aan het einde van de welvarende Ramessidische heerschappijen, rond 1000 voor Christus. Deze bevindingen wijzen volgens de onderzoekers op een bloeiende prehellenistische vestiging. Zulk bewijs voor prehellenistische bewoning van Alexandrië is volgens deze onderzoekers consistent met de welvarende heerschappijen van de Ramessiden. In deze tijd lag de plaats binnen een administratieve eenheid beschermd door een aantal forten. Deze bloei aan het einde van het Nieuwe Rijk werd gevolgd door niet-vervuilde overliggende bezinksels.

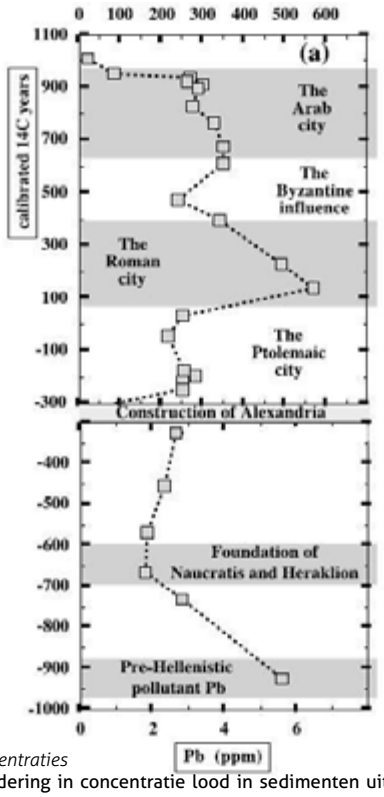

Loodconcentraties
De verandering in concentratie lood in sedimenten uit de haven van Alexandrië.

Bron: Empereur et. Al. (2006).

Het onderzoeksteam veronderstelde dat het ontbreken van significante loodvervuiling tussen het jaar 800 en de aankomst van Alexander het gevolg was van de neergang van het Egyptische Rijk tijdens de Nubische, Assyrische en Perzische invasies.[15] Een ander onderzoeksteam voerde in 2007 aan de hand van C14-datering een multidisciplinair onderzoek uit op sedimentkernen van de oostelijke haven van Alexandrië. De gedateerde elementen bevestigden dat er ten minste zeven eeuwen voor de aankomst van Alexander de Grote menselijke activiteit plaatsvond. Het lijkt erop dat Alexandrië gebouwd is op een stad, waarvan de inwoners de gunstige ligging aan de Egyptische kust reeds hadden erkend. De analyses duidden op een vestiging op de locatie van Alexandrië, welke floreerde vanaf ongeveer het jaar 1000 tot en met de periode van de Ptolemaeën.[16] In 2010 verscheen een onderzoek waarin aan de hand van pollen en microscopische houtskool in sedimentkernen de periode van de

[12] M. Chaveau, 'Alexandrie et Rhakotis: le point de vue de Egyptiens', in J. Leclant ed., Alexandrie: une megalopole cosmopolite (Parijs 1999) 18-20.
[13] Ibidem., 3-5.
[14] D.H. Childress, *Lost cities of Atlantis, ancient Europe and the Mediterranean* (1996) 36-37.
[15] J.Y. Empereur, A Veron, J. P. Goiran, C. Morhange & N. Marriner, 'Pollutant lead reveals the pre-Hellenistic occupation and ancient growth of Alexandria, Egypt', *Geophysical Research Letters* 33 (2006) 1-3.
[16] J.D. Stanley, R.W. Carlson, G. van Beek, T.F. Jorstad and E.A. Landau, 'Alexandria, Egypt, before Alexander the Great: A multidisciplinary approach yields rich discoveries', *GSA Today* 17 (2007) 4-9.

oorspronkelijke vestiging van mensen in de omgeving van Alexandrië bepaald kon worden.[17] Het onderzoek heeft vier verschillende delen ontdekt in de pollen en microscopische houtskool in een sediment verkregen uit de haven. In het sediment doen zich drie veranderingen voor in de periode van de basis van het sediment, ongeveer 5000 voor Christus, tot het moment van het onderzoek in 2010. De vroegste verandering in het sediment is gedateerd op ongeveer 4000 voor Christus. De verzameling pollen en afwezigheid van microscopische houtskool gezamenlijk met archeologische onderzoeken van deze periode in de omgeving van Alexandrië, wijzen op natuurlijke factoren die deze verandering in het sediment veroorzaakt hebben. De tweede verandering in de pollen en het microscopische houtskool in het sediment is gedateerd tussen 1600 en 900 voor Christus. De verschijning van pollen van een graansoort, agrarisch onkruid en druiven, gezamenlijk met een sterke verhoging van de microscopische houtskool, geven het eerste sterke bewijs voor aanwezigheid van mensen in het gebied. Er wordt geconcludeerd dat er ten minste zevenhonderd jaar voor de aankomst van Alexander menselijke activiteit in het gebied was. De volgende verandering in het sediment is logischerwijs een verandering die zich voordeed toen Alexander de Grote Alexandrië op deze locatie stichtte.[18]

Bewijs voor prehellenistische vestiging Alexandrië

De multidisciplinaire onderzoeken die loodvervuiling en de analyse van sedimenten uit de haven van Alexandrië gebruikten, lijken te bewijzen dat er voor de aankomst van Alexander de Grote een vestiging is geweest op deze locatie. Alle drie de onderzoeken stellen dat er vanaf ten minste 1000 voor Christus menselijke activiteiten plaatsvonden op de locatie van Alexandrië. De archeologische vondst van Jondet wijst bovendien op menselijke activiteiten ruim voor de stichting van Alexandrië. Deze bewijzen zijn sluitend en ontkrachten de stelling van Chauveau dat er geen Egyptische vestiging was voor de stichting van Alexandrië. De onderzoeken verschillen daarentegen in de datum waarop deze Egyptische vestiging gesticht zou zijn. Hoe verschillend deze jaartallen ook zijn, het blijft bewezen dat er mensen woonden op deze locatie. Het is waarschijnlijk dat de grootte van deze vestiging varieerde tijdens deze periode. Wellicht zijn hierdoor de verschillende tijdsindicaties van de verschillende onderzoeken te verklaren. Dat er mensen woonden in dit gebied voor de stichting van Alexandrië, hoeft echter niet te bewijzen dat de hypothese van Chauveau met betrekking tot de naam Rhakotis onjuist is. Dat er menselijke bewoning was in deze regio, betekent namelijk niet dat de vestiging waar zij woonden Rhakotis heette. Het is mogelijk dat de prehellenistische vestiging in deze omgeving een andere benaming dan Rhakotis had. Het is dan nog steeds mogelijk dat Chauveau gelijk heeft in het feit dat 'Rhakotis' staat voor 'bouwplaats' en dat Rhakotis verwees naar de bouwplaats die Alexandrië was toen deze door Alexander de Grote officieel gesticht of uitgebreid werd. De verkeerde interpretatie van de demotische taal, 'Re-qd' zien als plaatsnaam in plaats van als het woord 'bouwplaats', kan nog steeds de oorzaak zijn van de verschijning van de plaatsnaam Rhakotis als prehellenistische vestiging in de bronnen. Dat het bewezen wordt geacht dat er, op het moment dat Alexander de Grote arriveerde, mensen woonden op de locatie van Alexandrië, zegt niet direct veel over de eerste inwoners van de stad. Het is mogelijk dat Alexander de inwoners van deze vestiging verplaatste naar een ander gebied. Het verplaatsen van de lokale bevolking wanneer dat uitkwam was hem niet vreemd. Quintus Curtius Rufus, Pseudo-Callisthenes en Pseudo-Aristoteles berichtten allen over het verplaatsen van de lokale

Het lijkt erop dat Alexandrië gebouwd is op een stad waarvan de inwoners de gunstige ligging aan de Egyptische kust reeds hadden erkend.

bevolking bij de stichting van Alexandrië, hetzij het verplaatsen van de lokale bevolking naar de stad toe of het verwijderen van de lokale bevolking uit de omgeving.[19] Fraser stelt in zijn boek *Cities of Alexander the Great* dat alle stichtingen van Alexander de Grote werden gevuld door een concentratie van de bevolking van de omgeving, tezamen met Griekse en Macedonische kolonisten. Alexandrië geeft hij echter als enige mogelijke uitzondering. Hij stelt dat de omgeving van Alexandrië grotendeels onbevolkt was en dat de stad gevuld werd door inwoners afkomstig uit Magna Graecia.[20] Ondertussen is gebleken dat de omgeving van Alexandrië al minstens zevenhonderd jaar voor de komst van Alexander bewoond werd. Het zou hierdoor redelijker zijn om aan te nemen dat Alexander de inwoners van de Egyptische vestiging op deze locatie liet wonen. Hij had simpelweg mensen nodig om zijn grote, lege stad mee te vullen.

De grootte van Alexandrië

De grootte van het vroege Alexandrië en de vormen van bedrijvigheid die er waren kunnen een indicatie geven van de bevolking die in de stad woonde. Een aanwijzing dat Alexandrië vanaf haar ontstaan een stad van formaat was, is het feit dat Ptolemaeus I er in 320/319 de hoofdstad van zijn rijk van maakte.[21] In een boek uit 2004 probeerden Harris en Ruffini de groei en ontwikkeling van Alexandrië te simuleren. Er werden tijdens het onderzoek vergelijkingen getrokken

[17] J.D. Stanley en C.E. Bernhardt, 'Alexandria's Eastern Harbor, Egypt: Pollen, Microscopic Charcoal, and the Transition from Natural to Human-Modified Basin', *Journal of Coastal Research* 26 (2010) 67.
[18] Ibidem., 77.
[19] Quintus Curtius Rufus, *Historiae Alexandri Magni* 4.7.5 (vert. J.C. Rolfe, 1908), Pseudo-Callisthenes, *The Alexander Romance* 81 (vert. A.M. Wolohojian, 1969) en Pseudo-Aristoteles, *Oeconomica* 2.1352 (vert. G.C. Armstrong, 1935).
[20] P.M. Fraser, *Cities of Alexander the Great* (Oxford 1996) 185-186.
[21] P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria* (Oxford 1972) 7.

met beter gedocumenteerde premoderne metropolen. Hoewel dit geen vervanging is voor harde statistieken, is het een handig hulpmiddel om de bestaande impasse over de groei van Alexandrië te doorbreken. De onderzoekers concludeerden dat Alexandrië tussen 320 en het midden van de derde eeuw zeer snel groeide, waarna de bevolkingsgroei stagneerde en misschien zelfs lichtelijk daalde, gevolgd door een tweede, kleinere groeispurt onder Romeins gezag. Aan het eind van de derde eeuw had de stad volgens Harris en Ruffini maximaal 300.000 inwoners.[22] Het is daarnaast niet onredelijk om te denken dat de grote bouwprojecten in Alexandrië, zoals het Heptastadion (323-282), het Serapeum (gebouwd door Ptolemaeus I), de wereldberoemde Pharos (290-270), het Museion (282-246), een ander, groter Serapeum (246-222) en het mausoleum voor Alexander de Grote en de Ptolemaeën (221-204), gelijk vielen met de grootste groei van de stad. Het lijkt moeilijk te bevatten dat deze bouwwerken werden gebouwd in een verder leeg of grotendeels onbevolkt gebied. Het is hierdoor zeer waarschijnlijk dat Alexandrië aan het eind van de derde eeuw al een zeer grote stad was. Verschillende bronnen wijzen erop dat in het vroege Alexandrië de handel en de wetenschap op hoog niveau stonden. Volgens historicus H.I. Bell was Alexandrië tegen het midden van de derde eeuw al het grootste commerciële centrum van de Griekse wereld. Op de kades in Alexandrië waren producten[23] en handelaren[24] uit alle delen van de wereld te zien. Naast de handel bloeide ook de wetenschap in het Alexandrië van de derde eeuw.[25] De Ptolemaeën bouwden het Museion tussen 282 en 246 met hierin de wereldberoemde bibliotheek van Alexandrië. Daarnaast ontvingen geleerden subsidies zonder bijbehorende taken voor de maatschappij uit te hoeven voeren.[26] Voornamelijk tot ongeveer het jaar 200 was de Alexandrijnse wetenschap van een hoog niveau. Zo mat de Griekse astronoom Aristarchus van Samos (310-230) de afstand van de aarde tot de zon en de maan en de Griekse geleerde Erastosthenes (276-194) mat de omtrek van de aarde. Daarnaast leefde de grootste wiskundige uit de Oudheid, Archimedes (287-212), in deze periode in Alexandrië. Tegen het jaar 250 waren in Alexandrië bovendien delen van het Oude Testament van het Hebreeuws in het Grieks vertaald.[27] Wat zegt dit alles over de eerste inwoners van Alexandrië? Als men bedenkt dat Alexandrië voor het einde van de derde eeuw al een grote stad was, is het moeilijk voor te stellen dat de stad toen door slechts één of enkele bevolkingsgroepen werd bewoond. De bronnen over de handel en de wetenschap bevestigen dat aan het einde van de derde eeuw Alexandrië een wereldstad was. Waarschijnlijk zorgde de aantrekkingskracht van de stad direct vanaf het begin van de grote groei van Alexandrië voor een diverse bevolking. De wetenschap zorgde ervoor dat veel geleerden uit de gehele Griekse wereld zich in Alexandrië vestigden. Daarnaast is aan de vertaling van het joodse Oude Testament in het Grieks te zien dat er rond 250 een joodse gemeenschap in de stad gevestigd was. De handel zorgde voor een veel meer diverse stroom mensen die naar de stad trokken. Fraser stelt dat het waarschijnlijk de Syriërs waren die het grootste deel hiervan vormden, simpelweg omdat de handelscontacten met

De Pharos
Grafische reconstructie door Emad Victor Shenouda gebaseerd op *Pharos, Antike, Islam und Occident. Ein Beitrag zur Architekturgeschichte* (Berlijn 1909).

hen het grootst waren.[28] De handelscontacten in Alexandrië waren echter zo divers dat er in de straten van Alexandrië mensen vanuit de gehele wereld moeten hebben gelopen. Het is aannemelijk dat een gedeelte van de mensen die voor de handel naar Alexandrië kwamen, zich definitief in de stad hebben gevestigd. Het is mogelijk om met behulp van zoveel mogelijk bronnen meer te zeggen over de bevolking van het Alexandrië voor het jaar 200. Per eventuele bevolkingsgroep wordt er bekeken of er bewijs gevonden is voor hun aanwezigheid in het vroege Alexandrië.

Egyptenaren

Het is bewezen dat er ten minste zevenhonderd jaar voor de officiële stichting van Alexandrië een Egyptische vestiging bestond. Het is niet waarschijnlijk dat op het moment dat Alexander de Grote zijn nieuwe stad wilde vullen hij al deze mensen liet verplaatsen naar andere

[22] Voor meer details over dit onderzoek, zie W.V. Harris en G. Ruffini, *Ancient Alexandria between Egypt and Greece* (Leiden en Boston 2004) 2-21.
[23] H.I. Bell, 'Alexandria', *The Journal of Egyptian Archaeology* 13 (1927) 176, A. Lawler, 'Raising Alexandria', *Smithsonian* 38:1 (2007) 48-57 en J.Y. Empereur, *Past, present and future Alexandria* (Londen 2002) 35.
[24] H.I. Bell, 'Alexandria', 176.
[25] G.M. Cohen, *The Hellenistic settlements in Syria, the Red Sea Basin and North Africa* (Los Angeles 2006) 358-359.
[26] S. Dow, 'Review of Ptolemaic Alexandria by P.M. Fraser', *The American Historical Review* 79 (1974) 764.
[27] C.J. Singer, *A short history of science to the nineteenth century* (Toronto 1997) 57-70.
[28] P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria* (Oxford 1972) 58.

gebieden. Het lijkt logischer dat deze Egyptenaren een onderdeel werden van de bevolking van de stad. Bovendien beschreven Quintus Curtius Rufus en Pseudo-Aristoteles dat de inwoners van omliggende steden, zoals Kanopus, onderdeel werden van de bevolking van Alexandrië.[29] Of deze verplaatsing van de bevolking in werkelijkheid heeft plaatsgevonden kan niet worden bewezen. Dat er vanaf het begin van de stad Egyptenaren tot de populatie behoorden is echter zeer waarschijnlijk. Een ander argument dat in de richting van Egyptische inwoners in het vroege Alexandrië wijst, is de tekst in de *Anabasis Alexandri* van Arrianus, waarin staat dat Alexander de Grote een tempel voor de Egyptische godin Isis liet bouwen in de stad.[30] Wanneer er geen Egyptenaren in de stad woonden, was een Isis-tempel in de stad wellicht ongebruikelijk. Van Arrianus mag aangenomen worden dat hij een redelijk betrouwbare bron was over de tijd van Alexander. Het blijft echter een feit dat de *Anabasis Alexandri* ruim 400 jaar na de dood van Alexander de Grote is geschreven. Het is hierdoor mogelijk dat de Isis-tempel die Arrianus aan het vroege Alexandrië toedicht een anachronisme kan zijn van het feit dat deze godin in de tijd van Arrianus populair was, en hierdoor geen indicatie is van een Egyptische bevolking in het vroege Alexandrië.

Grieken en Macedoniërs

Dat er in het vroege Alexandrië Grieken en Macedoniërs woonden is duidelijk. Door de gunstige omstandigheden voor geleerden zijn er Grieken vanuit de gehele Griekse wereld geweest die zich in de stad vestigden. In documenten uit het midden van de derde eeuw worden zij met hun patroniem en stad van herkomst genoemd. Het lijkt erop dat de Ptolemaeën vrij soepel omgingen met verschillende Grieken die in Alexandrië wilden wonen.[31] Zo is het mogelijk dat Alexandrië, net als bijvoorbeeld Ptolemaïs, Grieken probeerde te lokken met het aanbod van volledig burgerschap.[32] Uit graftombes is op te maken dat zich onder de huursoldaten in Alexandrië onder anderen Kretanen, Acarnanianen, Thessaliërs en Ioniërs bevonden.[33] Daarnaast waren de koninklijke lijfwachten van de Ptolemaeën Macedoniërs. Naast deze lijfwachten waren er waarschijnlijk niet veel Macedoniërs in Alexandrië.[34] De graven in Alexandrië duiden bovendien op Griekse aanwezigheid. Tijdens de vierde en derde eeuw gebruikten de Alexandrijnen Griekse gewoonten bij begrafenissen, zoals te zien is bij opgravingen in de necropolis.[35] De moeilijkste groep om in de derde eeuw te traceren is de armste Griekse bevolking. Zij waren desondanks waarschijnlijk zeer talrijk. Zij hadden geen privileges en hierdoor niets te verliezen wanneer zij Egyptische vrouwen trouwden. In deze groep zijn hierdoor waarschijnlijk meer gemengde huwelijken voorgekomen dan bij de geprivilegieerden. Er is echter geen bewijs van gemengde huwelijken tussen Grieken en Egyptenaren van welke klasse dan ook in de derde eeuw.[36] Een literaire verwijzing over Grieken in Alexandrië is te vinden in de Idyllen van de Griekse dichter Theocritus (ca. 300 v.Chr.). Dit is een bundel gedichten, geschreven door Theocritus in de eerste helft van de derde eeuw. Theocritus verhaalde over twee vrouwen die naar het Adonisfestival in het paleis van Ptolemaeus II gaan. Onderweg naar het paleis in Alexandrië worden zij aangesproken door een vreemdeling: *'Oh lieve dames, houd op met dat eeuwige gekoer!'* Naar de omstanders roept hij, doelend op het accent van de vrouwen: *'Ze worden nog mijn dood met hun ge-ah-ah-ah.'* Één van de vrouwen antwoordt: *'Waar komt deze persoon vandaan? Waarom zijn het jouw zaken op welke manier wij spreken? Koop je slaven en bemoei je er niet mee. Je geeft je orders aan Syracusanen. Als je het per se moet weten, we zijn Korinthiërs van afkomst, zoals Bellorophon zelf. Wat we praten, is Peloponnesisch. Ik veronderstel dat Doriërs Dorisch mogen spreken wanneer zij dat willen.'*[37] Hieruit valt op te maken dat er tijdens het leven van Theocritus Syracusanen in Alexandrië verbleven. Het is daarentegen niet duidelijk of de vrouwen in Alexandrië woonden of dat zij tijdelijk in de stad verbleven.[38]

[H]et mogelijk dat Alexandrië, net als bijvoorbeeld Ptolemaïs, Grieken probeerde te lokken met het aanbod van volledig burgerschap.

Joden

Rond het jaar 250 is in Alexandrië het Oude Testament vertaald in het Grieks. De geleerden die in het Museion studeerden wisten dat er veel joden waren die Grieks spraken en het Hebreeuws niet meer beheersten. Hieruit blijkt dat er in deze tijd een joodse gemeenschap in Alexandrië moet zijn geweest. Er zijn nog een aantal andere bewijzen voor een joodse gemeenschap in het vroege Alexandrië. Zo schreef de schrijver van De brief van Aristeas, geschreven rond 160 BC, dat Ptolemaeus I veel joden liet vestigen in Alexandrië. Tijdens de heerschappij van Ptolemaeus III (246-222) is bovendien een synagoge gebouwd. Dit wijst erop dat er in deze periode een

[29] Quintus Curtius Rufus, *Historiae Alexandri Magni* 4.7.5 (vert. J.C. Rolfe, 1908) en Pseudo-Aristoteles, *Oeconomica* 2.1352.
[30] Arrianus, *Anabasis Alexandri* 3.1.5.
[31] P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria* 49-52.
[32] Ibidem 63-66.
[33] Ibidem., 70.
[34] Ibidem 53 en 69.
[35] J.Y. Empereur, *Past, present and future Alexandria* 27, en Fraser, *Ptolemaic Alexandria* 32.
[36] P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria* 73.
[37] Theocritus, *Idyll* 15, *De vrouwen op het Adonisfestival* 87-89 (vert. J.M. Edmonds, 1912).
[38] Empereur, *Past, present and future Alexandria* 27, en Fraser, *Ptolemaic Alexandria* 32.

substantiële joodse gemeenschap moet zijn geweest. Daarnaast zijn er Aramese inscripties gevonden op graven uit de tijd van het vroege Alexandrië in de oostelijke necropolis.[39] Empereur noemt joden bovendien als een onderdeel van het leger van Ptolemaeus I.[40] De joden vermengden zich door hun geloofsovertuiging hoogstwaarschijnlijk minder met de Grieken dan bijvoorbeeld de Egyptenaren. Deze joodse gemeenschap is hierdoor veel 'puurder' gebleven dan de overige bevolkingsgroepen in de stad.[41]

Syriërs en overige buitenlanders

Doordat de handel zich in Alexandrië snel ontwikkelde, is het waarschijnlijk dat veel buitenlanders zich in de stad vestigden. De grootste groep hierbinnen vormden waarschijnlijk de Syriërs, omdat hier het meeste handelscontact mee was. Alexandrië had daarnaast ook handelscontacten met onder andere India, Arabië, een gedeelte van Afrika en de gehele Griekse wereld. Het is aannemelijk om te veronderstellen dat mensen uit deze gebieden zich in Alexandrië vestigden. Verder is de kans groot dat er Perzen in het vroege Alexandrië woonden, omdat Egypte van de zesde tot de vierde eeuw in Perzische handen is geweest.[42] Slaven vormden een ander onderdeel van de bevolking van de stad. Hoewel er in Ptolemaeïsch Egypte weinig slaven waren en het via de belasting werd ontmoedigd om er veel te importeren, zaten slaven diep geworteld in het leven van een Griekse stad. Hierdoor zullen rijke huishoudens in de derde eeuw ongetwijfeld slaven hebben gehad. Er zijn in 1911 papyri uit het midden van de derde eeuw teruggevonden die bekend staan onder de naam Halensis I.[43] Uit deze papyri is af te leiden dat er in deze periode in Alexandrië slaven moeten zijn geweest. Zo wordt er bijvoorbeeld melding gemaakt van verschillende straffen voor vrijen en slaven.[44] Deze slaven waren altijd buitenlanders.[45] Uit de papyri uit het Zenon-archief blijkt dat de meeste slaven in Alexandrië Syriërs zijn geweest. Andere nationaliteiten onder de slaven kwamen ook voor. Zo zijn er bewijzen van joodse slaven, die werden namelijk genoemd in De brief van Aristeas. Uit een begrafenisepigram van Dioscorides valt af te leiden dat er een slaaf van Iranese afkomst in het graf begraven lag. Bovendien zijn er slaven met een zeer donker uiterlijk afgebeeld op terracotta. Dit waren waarschijnlijk slaven van Nubische en Sudanese afkomst.[46]

Conclusie

Wanneer alle beschikbare bronnen gecombineerd worden, lijkt het er sterk op dat Alexandrië vanaf de officiële stichting van de stad een stad was die vele etniciteiten herbergde. Dat er voor de stichting van Alexandrië een Egyptische vestiging was op deze locatie is bewezen. Dat er ook Egyptische inwoners waren in de beginjaren van de stad valt niet te bewijzen. Het is desondanks wel zeer waarschijnlijk dat de Egyptenaren vanaf het begin van de stad een substantieel deel van de bevolking vormden. Dat er Grieken en Macedoniërs direct na de stichting in de stad woonden is duidelijk. De kolonisten die zich vanuit de gehele Griekse wereld in Alexandrië vestigden waren talrijk. Door de relatieve nabijheid van Alexandrië hebben zich hier waarschijnlijk meer kolonisten uit de Griekse wereld gevestigd dan in de overige stichtingen van Alexander de Grote, welke in meer afgelegen gebieden lagen. Daarnaast is er bewezen dat er een joodse gemeenschap was in het vroege Alexandrië. Vanaf welk jaar er joden woonden in de stad is onzeker. Waarschijnlijk vormden de joden in de derde eeuw een redelijk grote groep in Alexandrië. Het is aannemelijk dat er, door onder andere de aantrekkingskracht van de handel, een zeer gevarieerde groep buitenlanders woonde in het vroege Alexandrië. De grootste groep hiervan bestond waarschijnlijk uit Syriërs, doordat er met hen het meeste handelscontact was en bovendien de Syriërs het grootste deel van de in Alexandrië wonende slaven vormden. De handel met onder andere India, Arabië, de Griekse wereld en een deel van Afrika heeft waarschijnlijk een diverse bevolking naar het vroege Alexandrië gebracht. Hoewel gemengde huwelijken officieel niet waren toegestaan, waren zij, voornamelijk in de lagere segmenten van de bevolking, waarschijnlijk niet te vermijden. De joodse gemeenschap was door haar religieuze overtuiging de enige etniciteit die zich hiervan afsloot. Hierdoor was de vermenging van cultuur en gebruiken onvermijdelijk en was de bevolking van Alexandrië tegen het einde van de derde eeuw een multicultureel geheel, waarin etniciteiten steeds verder vervaagden. Waarschijnlijk kwam Plutarchus nog het meeste in de buurt op het moment dat hij de stichting van Alexandrië beschreef: *'De zieners vermaanden Alexander om vrolijk te zijn, omdat de stad hier door hem gesticht overvloedige middelen zou hebben en een pleegmoeder zou zijn voor mensen uit elke natie.'* [47]

[39] Fraser, *Ptolemaic Alexandria* 57.
[40] Empereur, *Past, present and future Alexandria* 29.
[41] Fraser, *Ptolemaic Alexandria* 57.
[42] Ibidem 58.
[43] *Dikaiomata* (Berlijn 1913) 3-11.
[44] Ibidem 85.
[45] Ibidem 122.
[46] Fraser, *Ptolemaic Alexandria* 73-74.
[47] Plutarchus, *Life of Alexander* 26.6 (vert. B. Perrin, 1919).

Literatuur

Armstrong, G.C., *Pseudo-Aristoteles: Oeconomica* (Londen, vert. 1935).

Bell, H.I., 'Alexandria', *The Journal of Egyptian Archaeology* 13 (1927).

Bell, P., *Strabo: Geographica* (Londen, vert. 1903).

Bostock, J., *Plinius the Elder: Naturialis Historia* (Londen, vert. 1855).

Butler, S., *Homerus: Odyssey* (Londen, vert. 1898).

Chaveau, M., 'Alexandrie et Rhakotis: le point de vue de Egyptiens', in J. Leclant ed., *Alexandrie: une megalopole cosmopolite* (Parijs 1999).

Childress, D.H., *Lost cities of Atlantis, ancient Europe and the Mediterranean* (1996).

Church, A.J., *Tacitus: Historiae* (New York, vert. 1942).

Cohen, G.M., *The Hellenistic settlements in Syria, the Red Sea Basin and North Africa* (Los Angeles 2006).

Dikaiomata (Berlijn 1913).

Dow, S., 'Review of Ptolemaic Alexandria by P.M. Fraser', *The American Historical Review* 79 (1974).

Edmonds, J.M., *Theocritus: Idyll 15, De vrouwen op het Adonisfestival* (vert. 1912).

Empereur, J.Y., *Past, present and future Alexandria* (Londen 2002).

Empereur, J.Y., e.a., 'Pollutant lead reveals the pre-Hellenistic occupation and ancient growth of Alexandria, Egypt', *Geophysical Research Letters* 33 (2006).

Fraser, P.M., *Cities of Alexander the Great* (Oxford 1996).

Fraser, P.M., *Ptolemaic Alexandria* (Oxford 1972).

Harris, W.V. en G. Ruffini, *Ancient Alexandria between Egypt and Greece* (Leiden en Boston 2004).

Lawler, A., 'Raising Alexandria', *Smithsonian Magazine* (april 2007).

Mooij-Valk, S., *Arrianus: Anabasis Alexandri* (Amsterdam, vert. 1999).

Mueller, K., *Settlements of the Ptolemies, city foundations and new settlement in the Hellenistic world* (Leuven 2006).

Oldfather, C.H., *Diodorus Siculus: Bibliotheca Historica* (Londen, vert. 1989).

Perrin, B., *Plutarchs Lives: The life of Alexander* (Londen, vert. 1919).

Rolfe, J.C., *Quintus Curtius Rufus: Historiae Alexandri Magni* (Londen, vert. 1908).

Singer, C.J., *A short history of science to the nineteenth century* (Toronto 1997).

Stanley, J.D. en C.E. Bernhardt, 'Alexandria's Eastern Harbor, Egypt: Pollen, Microscopic Charcoal, and the Transition from Natural to Human-Modified Basin', *Journal of Coastal Research* 26 (2010).

Stanley, J.D., e.a., 'Alexandria, Egypt, before Alexander the Great: A multidisciplinary approach yields rich discoveries', *GSA Today* 17 (2007).

Watson, J.S., Justinus: *Epitoma Historiarum Philippicarum* (Londen, vert. 1853).

Wolohijan, A.M., *Pseudo-Callisthenes: The Alexander Romance* (New York en Londen, vert.1969).

Wolohojian, A.M., T*he Romance of Alexander the Great by Pseudo-Callisthenes* (New York en Londen 1969).

Yves Rocourt

Het bloedbad van Stockholm

Olaus Magnus en de *just war* theorie

'On one day, 8 November, 1520, (...) he [Christiaan II van Denemarken] ordered to be beheaded with a villainous axe aldermen of different ranks, magnates, mayors, and citizens to the number of ninety-four, a sight I myself looked upon in terror. He also gave instructions that their bodies should remain unburied for three days in front of the town hall in the city of Stockholm, before they were carried out of the city to be burned. (...) proclaiming a dead of incomparable savagery, an atrocity to be shuddered at for all time.'[1]

Deze tekst, geschreven door de Zweedse geestelijke Olaus Magnus en oorspronkelijke afkomstig uit zijn magnus opus getiteld Historia de gentibus septentrionalibus, geeft een duidelijke weergave hoe Olaus Magnus dacht over deze gebeurtenis in de winter van 1520. Wat hij hier beschrijft is de geschiedenis ingegaan als het 'Bloedbad van Stockholm'. Men zou kunnen beweren dat de aanleiding hiertoe terug te traceren is tot het begin van de Kalmar Unie. Voorafgaand aan de analyse van Olaus Magnus' Historia zal ik kort de ontwikkelingen schetsen die voorafgingen aan het Bloedbad van Stockholm.

De Historia de gentibus septentrionalibus van Olaus Magnus is een goede, hoewel een gekleurde, bron om te gebruiken bij een studie over Christiaan II van Denemarken. Het gaat namelijk dieper in op aspecten die in de moderne historiografie over Christiaan II veel meer zijdelings worden behandeld. De moderne werken over Christiaan II gaan voornamelijk in op zijn rol in de grote politiek. Het bloedbad krijgt daar veel minder aandacht, in de *Historia* wordt het daarentegen een stuk uitgebreider behandeld.[2] Door de *Historia de gentibus septentrionalibus* te gebruiken in een moderne studie over onder andere Christiaan II hoop ik het beeld weer meer te vestigen om Christiaans binnenlandse politiek tijdens zijn heerschappij over de Scandinavische koninkrijken. Hoewel Olaus Magnus zich in zijn teksten over Christiaan II van Denemarken niet uitlaat over de vraag of het Christiaans oorlogen 'just wars' zijn of termen gebruikt die aan de just war theorie te koppelen zijn, kan uit diezelfde teksten mijns inziens toch een duidelijke mening gehaald worden over die vraag. Aan de hand van vereisten die Thomas van Aquino stelde voor een just war zal ik bewijzen dat Olaus Magnus de oorlog van Christiaan II om de Zweedse troon, culminerend in het Bloedbad van Stockholm, een 'unjust war' vond.[3]

Het Bloedbad

De Kalmar Unie (1397-1523) was de personele unie van de drie Scandinavische koninkrijken Denemarken, Noorwegen en Zweden. Het principe van een personele unie was dat de vorstendommen in feite allemaal onafhankelijk van elkaar bleven en slechts een gemeenschappelijke vorst deelden. Deze onafhankelijkheid werd het best geïllustreerd door het blijven bestaan van separate tradities, instituties en regeringsvormen in de respectievelijke vorstendommen.[4] Wat problematisch kon zijn in het geval van deze personele unie was dat zowel Denemarken als Zweden een gekozen monarchie kende, terwijl in Noorwegen het koningschap erfelijk was. Een personele unie kon dus zo weer teniet gedaan worden. Niet bepaald iets wat overeenkwam met dynastieke belangen. Koning Hans van Denemarken, de vader van de latere koning Christiaan II, trachtte het potentiele opvolgingsprobleem op te lossen door alle drie de koninkrijken zijn zoon tot twee maal toe als zijn opvolger te laten erkennen. Na de dood van koning Hans leverde de opvolging in Noorwegen door de erfelijke monarchie geen probleem op. In Denemarken hield men zich ook aan de afspraken gemaakt met koning Hans. Alleen in Zweden waren er problemen. In de Zweedse raad waren twee facties actief, één daarvan wilde zich aan de gemaakte afspraken houden en Christiaan als koning erkennen, de andere factie wilde, tot ongenoegen van Christiaan, liever een Zweed op de Zweedse troon zien.[5] De pro-Deense aartsbisschop van Uppsale, Gustaf Trolle, werd door andere factie onder leiding van de regent Sten Sture de Jongere uit zijn burcht verjaagd. Trolle vroeg steun aan Christiaan, die hierin een schitterende aanleiding zag om Zweden binnen te vallen en om de aan hem beloofde kroon in ontvangst te kunnen nemen. Christiaans eerste twee pogingen (in 1517 en 1518) mislukten. Drie maal is scheepsrecht, dus in 1519 probeerde Christiaan het nog een keer. Deze keer had hij tevens een pauselijk mandaat om diegene die geweld tegen de Kerk hadden gebruik, te straffen. In maart 1520 kwam Christiaan II met

[1] Olaus Magnus, *Description of the Northern peoples*, P. Foote ed. (Londen 1996), 8:39.

[2] Zie hiervoor onder andere L. Sicking, *Neptune and the Netherlands: State, economy, and war at sea in the Renaissance* (Leiden en Boston 2004). J.J. Altmeyer, *Histoire des relations commerciales et diplomatiques des Pays-Bas avec le nord de l'Europe* (Brussel 1840).

[3] Het gebruik van Thomas van Aquino berust of het feit dat zijn formulering van de just war theorie een zeer duidelijke was en dat deze nog lang gebruikt werd. Zie F.H. Russell, *The just war in the middle ages* (Cambridge 1975), 269.

[4] Over personele unies zie J.H. Elliott, 'A Europe of composite monarchies', *Past & Present* 137 (1992) 48-71.

[5] Over de Kalmar Unie zie J.E. Olesen, 'Inter-Scandinavian relations', in: K. Helle ed., *The Cambridge history of Scandinavia Vol. I: prehistory to 1520* (Cambridge 2003) 710-770. H. Gustafsson, 'A state that failed? On the Union of Kalmar, especially its dissolution', *Scandinavian Journal of History* 31 (2006) 205–220. Voorbeelden van andere personele unies zijn het koninkrijk Castilië-León en de 'Bourgondische staat'.

de Zweedse raad overeen dat hij als koning van Zweden erkend zou worden in ruil daarvoor zou hij de Zweedse rechten en gewoontes respecteren en heersen in samenwerking met de Zweedse raad. De Zweden kregen in ruil voor hun trouw een algemeen pardon. Nadat ook Stockholm veroverd was, werd Christiaan Op 4 november 1520 tot koning gekroond door de aartsbisschop van Uppsala, Gustaf Trolle. In de nacht van 7 op 8 november 1520 nodigde de kersverse koning een kleine honderd gasten uit in zijn paleis in Stockholm. Ergens gedurende de avond werden de poorten gesloten en las Gustaf Trolle een declaratie voor waarin Sten Sture, zijn weduwe en een aantal

Christiaan II
Portret van Christiaan II (Jacob Binck (naar Jan Gossaert), 1524
Inscriptie: *CHRISTIERNVS . Z . DANORVM . / . REX . SVETIE . NOR / VEGIE . ZC*
Uit: *V. Villadsen ed., Festschrift to Erik Fischer: European drawings from six centuries* (Kopenhagen 1990), *283.*

andere personen van verschillende afkomst werden aangeklaagd. Deze personen hadden allemaal deelgenomen aan de vernietiging van het aartsbisschoppelijk kasteel van Trolle. De beschuldiging luidde: ketterij. De uiteindelijke uitkomst is bekend: het Bloedbad van Stockholm.[6]

De Nero van het Noorden*

De 13e eeuwse geleerde Thomas van Aquino was een van de meest belangrijke geleerden van het middeleeuwse just war debat. Hij combineerde de ideeën van Cicero, Augustinus en Aristoteles in een duidelijk geformuleerde theorie.[7] In de woorden van Frederick Russell: *'(...) reduced by Aquinas to a simple formula that served as a basis for both later medieval and early modern theories of bellum iustum.*[8] Aquino stelde drie vereisten voor een just war: autoriteit, rechtvaardige oorzaak en tot slot een juiste of rechtvaardige intentie. Aan al deze drie vereisten moest voldaan worden, wilde er sprake kunnen zijn van een just war. De autoriteit lag volgens Aquino bij een vorst aan wie de zorg voor het algemeen belang van een koninkrijk of een provincie was toevertrouwd. Een privaat persoon kon derhalve nooit een just war voeren. Voor het punt van de rechtvaardige oorzaak werd vereist dat de vijand ergens 'schuld' aan moest hebben. Zo kon het wreken van misdaden of het herstellen van goederen een rechtvaardige oorzaak zijn. Tot slot moest de oorlog met de juiste intenties gevoerd worden: bevorderen van het Goede of het afwenden van het Kwade.[9] Laten we beginnen met Aquino's eerste vereiste: autoriteit. Wat kunnen we uit de Olaus Magnus' teksten destilleren? Bezat Christiaan 'autoriteit'? In het eerste hoofdstuk van boek acht stelt Magnus de gekozen monarchie aan de orde. De Zweedse koningen moesten door de afgevaardigden van de provincies, steden en de verschillende gemeenschappen van het koninkrijk net buiten Uppsala, bij een steencirkel, gekozen worden.[10] De verkiezing van Christiaan tot koning van Zweden vond al plaats nog tijdens het leven van zijn vader, koning Hans. Dit vond echter niet plaats bij de Mora stone, de steencirkel waar Magnus in boek 8, hoofdstuk 1 over schrijft.[11] Was Christiaans verkiezing dan wel legitiem? Er is in 8:1 nog meer te vinden dat we op Christiaan kunnen betrekken. *'Some try to hasten the attribution of the royal title to themselves by threatening to bring in foreign princes and at the same time enlisting violence and the aid of arms. But none are more luckless that these, since their authority,*

[Thomas van] Aquino stelde drie vereisten voor een just war: autoriteit, rechtvaardige oorzaak en tot slot een juiste of rechtvaardige intentie.

[6] J.E. Olesen, 'Inter-Scandinavian relations', 764-769.
* Christiaan II kreeg naar aanleiding van het 'Bloedbad van Stockholm' de bijnaam de 'Nero van het Noorden'. L. Hendrikman, 'Portaits and politics: Evolution in the depiction of King Christian II of Denmark during his reign and exile (1513-1531)', in: H. Brand red., *Trade, diplomacy and cultural exchange: Continuity and change in the North Sea area and the Baltic c. 1350-1750* (Hilversum 2005) 186-210, aldaar 199.
[7] F.H. Russell, *The just war in the middle ages* (Cambridge 1975), 258.
[8] Ibidem., 269.
[9] Ibidem, 268., zie ook: J. Gaffney, 'Just war: Catholicism's contribution to international law', *A Journal of Catholic Thought and Culture* 14 (2011) 44-68, aldaar, 56.
[10] Magnus, *Northern peoples*, 8:1.
[11] In het vervolg in de tekst weergegeven als 8:1.

gained by force yet denied by the people's wish, will be of short duration, even though such a one set his throne among strongly fortified castles or the stars.'[12] Hoewel Olaus Magnus als kerkdienaar zijn superieuren moest volgen in het erkennen van Christiaan II als koning van Zweden, was hij het daar duidelijk niet mee eens zoals valt op te maken uit wat hij schrijft in 8:1. Christiaan was niet bij de Mora stone tot koning gekozen en had zich met wapens en geweld het koningschap van Zweden toegeëigend. Voor Olaus Magnus was hij dus eigenlijk niet de rechtmatige koning van Zweden. De zorg voor het algemeen belang van het koninkrijk was niet aan hem toevertrouwd, hij had het genomen, gestolen als het ware. De vraag of Christiaan volgens Olaus Magnus de benodigde autoriteit bezat waar Thomas van Aquino over schreef kan dus met een eenduidige nee beantwoord worden, omdat hij de zorg voor het algemeen belang van het land niet toevertrouwd had gekregen, maar genomen had. In de ogen van Olaus Magnus was hij slechts een privaat persoon die de macht van een koninkrijk dat hem toebehoorde naar zich toe wilde trekken. Hoe zit het dan met de tweede vereiste van Aquino: de rechtvaardige oorzaak? Volgens Aquino moest de vijand ergens 'schuld' aan hebben, bijvoorbeeld het onrechtmatig ontnemen van goederen. Dit punt valt nauw samen

Mora sten
Verkiezing van een Zweedse koning bij de Mora sten (Mora stone).
Olaus Magnus, *Description of the Northern peoples,* P. Foote ed. (Londen 1996), 8:1.

met het vereiste van autoriteit. Volgens Olaus Magnus was Christiaan niet de rechtmatige koning van de Zweden. Het argument dat de Zweden hem zijn koninkrijk hadden ontnomen kon door Magnus heel gemakkelijk ontkracht worden, omdat de afspraak die met koning Hans gemaakt was over de opvolging door Christiaan niet gemaakt was waar deze traditioneel gemaakt hoorde te worden, bij de Mora stone. Omdat deze afspraak dus geen rechtsgeldigheid had, kon Christiaan zich er niet op beroepen dat de Zweden 'schuld' hadden en dat hij zijn oorlog voerde om zijn rechtmatig erfdeel terug te krijgen. Daarnaast lijkt Olaus Magnus in 8:38 (*'Why Danish kings seek to gain neighbouring realms and, after these have been acquired, very soon lose them'*) te willen benadrukken dat de Zweden altijd al het slachtoffer geweest zijn van Deense agressie en expansiedrift.[13] Ook op Aquino's tweede punt kan dus een negatief antwoord gegeven worden. Dan blijft nog over het derde criterium waar volgens Thomas van Aquino aan voldaan moest worden voor een just war: juiste intenties. *'Christian turned out to be so harsh and savage that he respected neither a given oath, nor a sealed document, nor the awesome receiving of Our Lord's body, and sympathized with no one's cause for pity.'* [14] In dit fragment kunnen we zeer ernstige beschuldigingen jegens Christiaan II ontdekken. Het zweren van een eed was en is nog steeds een zeer serieuze aangelegenheid.[15] En als deze verbroken wordt is dat vanzelfsprekend zeer ernstig. Natuurlijk moet het niet uit het oog verloren worden dat het gaat over een zeer religieus georiënteerde samenleving en dat Olaus Magnus een geestelijke was. Het afleggen van een eed in het aanzien van God en deze vervolgens verbreken was voor een geestelijke, misschien nog wel meer dan voor een leek, bijna een doodzonde. *'Gij zult de Naam van de Heer, uw God, niet zonder eerbied gebruiken.'*[16] Een persoon die geen respect heeft voor de hostie, het Lichaam van de Heer, en die ook nog eens de Tien Geboden overtreedt door een gezworen eed, gemaakt in het aanzien van God, te verbreken kan toch onmogelijk het Goede bevorderen? Ook het laatste criterium van Aquino moet van een negatief antwoord voorzien worden. Christiaan II had volgens Olaus Magnus geen juiste intenties, hij kon onmogelijk het Goede bevorderen. In zijn artikel 'Just war: Catholicism's contribution to international law' geeft James Gaffney aan dat er nog een vereiste is waar aan voldaan moet worden wil er sprake kunnen zijn van een just war. Een misschien wat lastiger vereiste. *'It has often been pointed out that the great omission from most medieval discussions of just war is the morality not of going to war (ius ad bellum) but of how the war is waged (ius in bello[17]).'* [18] Russell, die al eerder een uitgebreide studie heeft gemaakt van de middeleeuwse just war theorieën en theoretici, is het met Gaffney eens. *'In the medieval theories aggressive war and non-combatant immunity received little attention. (...) When their cause was just, there were only vague moral limits on their conduct, such as condemnation of the lust for conquest.'*[19] Uit wat Olaus Magnus in 8:39 schrijft lijkt hij woedend, of vooral geschokt, door het

[12] Magnus, *Northern peoples*, 8:1.
[13] Ibidem, 8:38.
[14] Ibidem, 8:39.
[15] Hoewel Olaus Magnus het niet expliciet noemt gaat het waarschijnlijk over de belofte van immuniteit die Christiaan II van Denemarken aflegde tegenover zijn tegenstanders na de inname van Stockholm, kort voor het Bloedbad.
[16] Stichting Interkerk, (z.j.) Tien Geboden. Geraadpleegd op 16 februari 2013, via www.rkdocumenten.nl.
[17] In moderne tijden is er wel meer en uitgebreider aandacht gekomen voor het ius in bello, de Geneefse Conventies zijn hier een goed voorbeeld van. Het zou voor dit artikel echter te ver voeren om daar diep op in te gaan. Voor een overzicht van het ius in bello zie A. Moseley, (2009) Just war theory. Geraadpleegd op 16 februari 2013, via www.iep.utm.edu/justwar/.
[18] Gaffney, 'Just war', 58.

gedrag van de Denen. Hij beschrijft hoe weduwen verkracht en van hun goederen berooft worden. Ook personen die niets met het verzet tegen Christiaan te maken hadden, werden van al hun bezittingen berooft, zelfs weeskinderen werden gemarteld en van hun weinige bezittingen berooft. Hoewel er weinig aandacht aan gegeven is, is de mening van Olaus Magnus duidelijk: *'a sight which I myself looked upon in terror'*, *'truly horrifying'*.[20] De grenzen omtrent het gedrag van soldaten tijdens een oorlog mochten dan wel vaag zijn, Olaus Magnus vindt duidelijk dat het gedrag van de Denen alle grenzen overschreed. *'[I]ncomparable savagery, an atrocity to be shuddered at for all time.*[21]*'*

Ook personen die niets met het verzet tegen Christiaan te maken hadden, werden van al hun bezittingen berooft, zelfs weeskinderen werden gemarteld en van hun weinige bezittingen berooft.

Conclusie

Eén conclusie stond al in 1555 vast. Olaus Magnus vond de acties van Christiaan II om 'zijn' Zweedse kroon te bemachtigen onjuist: een *unjust war*. De vraag die ik in dit artikel heb willen beantwoorden is deze oorlog voor Olaus Magnus dan tot een unjust war maakte. Dat Christiaans acties niet als een just war gezien kunnen worden, maakte Olaus Magnus al snel duidelijk. Doordat Christiaan niet bij de Mora stone tot koning gekozen was, zoals de Zweedse traditie voorschreef, was hij geen rechtmatig koning. Hij had immers de kroon met geweld voor zichzelf genomen. Olaus Magnus concludeerde dat Christiaan hierdoor geen autoriteit bezat. Hierdoor was al niet aan de eerste vereiste van Thomas van Aquino voldaan en kon een oorlog met geen enkele mogelijkheid meer een just war worden. Maar ook op de volgende punten vond Olaus Magnus dat niet aan de vereisten van Aquino was voldaan. Doordat Christiaan niet bij de Mora stone tot koning gekozen was, was hij niet de rechtmatige koning en hoefde de Zweden hem niet te gehoorzamen. De Zweden hadden dus geen 'schuld' aan een opstand tegen hun rechtmatige koning zoals Christiaan beweerde. Het derde punt van Aquino, juiste intentie, werd door Olaus Magnus van tafel geveegd, omdat iemand die een eed had gezworen in het aanzien van God en die vervolgens brak, nooit het Goede kon bevorderen en zodoende alleen maar slechte intenties kon hebben. Bij de eerste twee vereisten van Aquino is duidelijk te zien dat de bezwaren van Olaus Magnus een juridische basis hebben. Bij Aquino's derde punt en bij het punt van het ius in bello zien we dat het voornamelijk de acties van Christiaan waren waar Magnus bezwaren tegen had. Het beeld dat Olaus Magnus van Christiaan II voor ons schetst is dat van een wrede, onbetrouwbare en op macht beluste man: de Nero van het Noorden.

Literatuur

Altmeyer, J.J., *Histoire des relations commerciales et diplomatiques des Pays-Bas avec le nord de l'Europe* (Brussel 1840).

Elliott, J.H. 'A Europe of composite monarchies', Past & Present 137 (1992) 48-71.

Gaffney, J., 'Just war: Catholicism's contribution to international law', *A Journal of Catholic Thought and Culture* 14 (2011) 44-68.

Gustafsson, H. 'A state that failed? On the Union of Kalmar, especially its dissolution', *Scandinavian Journal of History* 31 (2006) 205–220.

Hendrikman, L., 'Portaits and politics: Evolution in the depiction of King Christian II of Denmark during his reign and exile (1513-1531)', in: H. Brand ed., *Trade, diplomacy and cultural exchange: Continuity and change in the North Sea area and the Baltic c. 1350-1750* (Hilversum 2005) 186-210.

Olaus Magnus, *Description of the Northern peoples*, P. Foote ed. (Londen 1996).

Olesen, J.E., 'Inter-Scandinavian relations', in: K. Helle ed., *The Cambridge history of Scandinavia Vol. I: prehistory to 1520* (Cambridge 2003), 710-770.

Russell, F.H., *The just war in the middle ages* (Cambridge 1975).

Sicking, L., *Neptune and the Netherlands: State, economy, and war at sea in the Renaissance* (Leiden en Boston 2004).

Villadsen, V., ed., *Festschrift to Erik Fischer: European drawings from six centuries* (Kopenhagen 1990).

[19] Russell, *The just war in the middle ages*, 308.
[20] Magnus, *Northern peoples*, 8:39.
[21] Ibidem, 8:39.

Websites

Moseley, A., (2009) Just war theory. Geraadpleegd op 16 februari 2013, www.iep.utm.edu

Stichting InterKerk, (z.j.) Tien Geboden. Geraadpleegd op 16 februari 2013, via www.rkdocumenten.nl

Leidschrift

Historisch Tijdschrift

Lees *Leidschrift* voor interessante en diepgaande artikelen over sprekende en actuele thema's uit de geschiedenis.

Met drie themanummers per jaar, komt een grote verscheidenheid aan onderwerpen aan bod. Afgelopen nummers behandelden thema's van historisch terrorisme tot seksualiteit in de Middeleeuwen, van Europese oorlogvoering tot Amerikaanse verkiezingen.

Kijk op www.leidschrift.nl voor het afsluiten van een abonnement of om losse nummers te bestellen. Een regulier abonnement kost €21,- (€18,- voor studenten).

(Vermelde prijzen gelden voor 2013)

www.leidschrift.nl

facebook.com/leidschrift

twitter.com/leidschrift

Jan-Harm Betting

Van kartellering naar oorlogseconomie

De transformatie van de rol van de industrie en haar leiders in het Duitse Keizerrijk tijdens de Eerste Wereldoorlog

De Eerste Wereldoorlog vormt een interessant schakelpunt in de geschiedenis van de oorlogsvoering. In 1914 waren de Europese machten volledig onvoorbereid op een langdurige, industriële oorlog.[1] In Duitsland werd het leger gemobiliseerd, maar de bevolking niet. Toen echter duidelijk werd dat de uitgebroken oorlog van een geheel andere orde zou zijn dan welke eerdere oorlog dan ook, werden allerlei maatregelen genomen om de bevolking te mobiliseren. In 1917 was er in Duitsland feitelijk een militaire dictatuur gevestigd. Het leger had een ongekend grote controle over grondstoffen, industrie en arbeid.[2]

Het is verbazingwekkend hoe snel het Duitse Keizerrijk zich van een staat die zich in 1914 had voorbereid op een 'ouderwetse' oorlog, in 1916/17 omgevormd had tot 'een grote munitiefabriek'[3], waarin men niet meer terugschrok van zware maatregelen als dwangarbeid.[4] Hoe heeft deze transformatie van de economie zo snel kunnen plaatsvinden? Om die vraag te kunnen beantwoorden, is het noodzakelijk te kijken naar de Duitse industriële economie van 1914: hoe 'modern' was Duitsland al, in welke vormen was de industrie georganiseerd? Vanuit dat uitgangspunt zal ik de *Kriegsrohstoffabteilung* (KRA) bestuderen, die poogde om de bevoorrading en productie voor de geheel nieuwe manier van oorlogsvoering in goede banen te leiden.[5] Daarna beschrijf ik de periode van het *Hindenburgprogramm* na het aantreden van de derde *Oberste Heeresleitung* (OHL), het opperbevelhebberschap van Erich Ludendorff en Paul von Hindenburg over het Duitse leger, in augustus 1916, dat de totale mobilisatie van de bevolking als doel had.[6] Hoe radicaal was dit programma in concept en realiteit, en in hoeverre is dit programma een 'voortzetting' van de mobilisatie in het eerste oorlogsjaar? Ik hoop dat mijn artikel een bijdrage kan leveren aan de discussie over de transformatie van de oorlogvoering als het gaat om de rol van de industrie. Daarnaast zal ik wat meer duidelijkheid proberen te bieden in hoeverre de factoren voor wat door sommigen de 'totalisering' van de oorlogvoering in de Eerste Wereldoorlog genoemd wordt, al vóór het uitbreken van de oorlog aanwezig waren.

Het Duitse Keizerrijk in zijn tijd

In de historiografie van het Duitse Keizerrijk wordt vaak de nadruk gelegd op de snelle industriële ontwikkeling die zich heeft voorgedaan in de periode 1871-1914. Duitsland veranderde van een agrarische samenleving in de belangrijkste industriële grootmacht in Europa. Aan de andere kant wordt ook het overleven van 'pre-industriële elites' en het militaristische karakter in het Duitse Keizerrijk beschreven, waardoor het Duitse Keizerrijk overkomt als een tegenstrijdige creatie: zowel modern als achtergebleven.[7] Voorzichtigheid is echter geboden bij termen als 'modern' of 'premodern', omdat deze termen gekleurd zijn door de hedendaagse perceptie ervan. Tegenwoordig is demo-

'Door arbeid naar de overwinning! Door overwinning naar de vrede!' (1918). Met dergelijke posters werd de onmisbaarheid van de industriele arbeiders voor de Duitse overwinning benadrukt. Bron: R. Poidevin, L'Allemagne de Guillaume II à Hindenburg: 1900-1933 (Parijs 1972) 192.

[1] G.D. Feldman, *Army, industry and labor in Germany, 1914-1918* (New York 1992) 7.
[2] Ibidem, 7.
[3] R.B. Armeson, *Total warfare and compulsory labor: a study of the military-industrial complex in Germany during World War I* (Den Haag 1964) VI.
[4] Ibidem, VI.
[5] R. Chickering, *Imperial Germany and the Great War, 1914-1918* (Cambridge 2004) 35.
[6] Ibidem, 76.
[7] Chickering, Ibidem, 1-3

cratie de standaard is in de Westerse wereld, en is het makkelijk om autoritaire staatsvormen als 'achterlijk' te betitelen. Voor grote delen van het Duitse *Bildungsbürgertum* was het Keizerrijk echter een bijna metafysische synthese tussen 'staat en cultuur, politiek en ethiek, overheidsgezag en culturele vrijheid'.[8] Omdat de beschrijving van keizerlijk Duitsland als 'enerzijds modern, anderzijds primitief' dus in zekere zin voorbijgaat aan de perceptie die de Duitsers zelf van hun nieuwe staat hadden[9], is het wellicht nuttiger om het Keizerrijk te beschrijven in al zijn dynamiek, in een periode waarin grote veranderingen optraden. Deze visie past in het beeld dat men in Europa van de eigen tijd had: als een tijd vol dynamiek en veranderingen. Dit kwam bijvoorbeeld tot uiting in de kunst van die tijd.[10] Hoe ontwikkeld de Duitse industrie ook was, men moet altijd bedenken dat Duitsland voor de Eerste Wereldoorlog moeilijk te vergelijken is met huidige westerse landen. In het Keizerrijk werkte het overgrote deel van de bevolking nog in ondernemingen met minder dan 50 werknemers.[11] Naast het enorme aantal kleine ondernemingen bestond er echter ook een klein aantal kartels of 'superondernemingen', zoals Krupp, Siemens en AEG.[12] Er is dus een onderscheid te maken tussen een groot aantal kleine 'werkplaatsen', waarbij de sfeer en de arbeidsverhoudingen van voor de Industriële Revolutie behouden bleven, en een klein aantal enorme kartels, waar het veel moeilijker was voor de eigenaren en leidinggevenden om op een 'persoonlijke' manier contact te hebben met de werknemers. De industriële elite die aan het hoofd stond van de kartels, verdiende fortuinen[13], en vergaarde ook politieke invloed.[14] Industriëlen verenigden zich ook in economische verenigingen, en moedigden de Duitse imperialistische *Weltpolitik* aan.[15] Deze industriëlen lieten zich niet zozeer leiden door politieke ideologie als wel door economische mogelijkheden en kansen.[16] De spanningen die ontstonden over hoe om te gaan met de veranderingen die de industriële ontwikkeling had bewerkstelligd, zoals de opkomst van een arbeidersklasse en van het socialisme, zorgden ook voor een zekere dynamiek in de wereld van de industriëlen.[17] Aan de andere kant is er echter door de kartellering en de afname van pluraliteit een zekere verstarring waar te nemen: de Duitse grote industrie kreeg steeds meer het karakter van een gesloten oligarchie.[18] In hoeverre waren er vóór 1914 al factoren in het Keizerrijk aanwezig die een rol hebben gespeeld in de totale mobilisatie tijdens de Eerste Wereldoorlog? Vanuit marxistische perspectief waren de mobilisatie en planeconomie van de Eerste Wereldoorlog simpelweg een voortzetting van het al bestaande imperialisme en de uitbuiting van het proletariaat door de elites. De industriëlen maakten inderdaad grote winsten,[20] maar er moet in ogenschouw worden genomen dat ook zij de omvang en duur van de oorlog niet konden voorzien. De oorlog werd bovendien ook door industriëlen niet altijd met gejuich ontvangen.[21] Een andere manier waarop de relatie tussen de industrie en mobilisering bestudeerd kan worden, is binnen het concept van een 'militair-industrieel complex': het idee van een coalitie van sociale groepen die op verschillende manieren belang hebben bij de productie van een groot wapenarsenaal en een militair-strategische opvatting van buitenlandse politiek.[22] Dit concept wordt meestal toegepast in de bestudering van de Tweede Wereldoorlog en de Koude Oorlog, maar enkele studies trekken de lijn verder terug naar de Eerste Wereldoorlog, waarin de grootschalige inzet van 's lands productiemiddelen en industrieën voor het eerst een grote rol speelde.[23] Men kan voor de oorlog in Duitsland een zekere militair-industrieel complex zien ontstaan. De Duitse industrie beheerste al een groot deel van de Franse en Belgische mijnbouw, en industriëlen als Krupp zagen in een oorlog de kans om hun invloed flink te vergroten.[24] Echter, een (eventueel langdurige) oorlog had ook flinke nadelen voor de Duitse wapenindustrie. Krupp kon weliswaar profiteren van de Duitse bewapening, maar bij de uitbraak van de oorlog viel vrijwel de gehele buitenlandse markt van Krupp weg.[25] Men zag de oorlog daarom niet als iets dat op zichzelf de industrie structureel tot voordeel zou

[8] P. Bendixen, *Das Staatsdenken Walther Rathenaus* (Kiel 1917) 45.
[9] Zie ook Chickering, *Imperial Germany*, 3.
[10] Berghahn, V.R., *Imperial Germany, 1871-1914: Economy, Society, Culture and Politics* (Oxford 1994) 142.
[11] Chickering, *Imperial Germany*, 307.
[12] Ibidem, 32.
[13] Ibidem, 7.
[14] Jaeger, *Unternehmer*, 133-135.
[15] W. Treue, 'Deutsche Wirtschaftsführer der Vorkriegszeit und deutsche Weltpolitik', *Zeitschrift für Politik* 23 (1934) 193-200, aldaar 196.
[16] Jaeger, *Unternehmer*, 304.
[17] F. Zunkel, *Industrie und Staatssozialismus: Der Kampf um die Wirtschaftsordnung in Deutschland 1914-18* (Düsseldorf 1974) 18.
[18] W.E. Mosse, *Jews in the German Economy: The German-Jewish Economic Élite 1820-1935* (Oxford 1987) 7.
[19] H. Weber, *Ludendorff und die Monopole: Deutsche Kriegspolitik 1916-1918* (Berlijn 1966) 9-10.
[20] Jaeger, *Unternehmer*, 229.
[21] G.D. Feldman, *Hugo Stinnes: Biografie eines Industriellen 1870-1924* (München 1998), 373.
[22] C.W. Pursell, Jr., *The Military-Industrial Complex* (New York 1972) ix.
[23] P.A.C. Koistinen, 'The "Industrial-Military Complex" in Historical Perspective: World War I', *The Business History Review* 41 (1967) 378-403, aldaar 378-9.
[24] Armeson, *Total warfare*, 22.
[25] K. Tenfelde, 'Krupp in Krieg und Krisen: Unternehmensgeschichte der Fried. Krupp AG 1914 bis 1924/25' in: B. Beyer ed., *Krupp im 20. Jahrhundert: Die Geschuchte des Unternehmens vom Ersten Weltkrieg bis zur Gründung der Stiftung* (Berlijn 2002) 15-165, aldaar 32.

zijn. Een direct verband tussen industrie en oorlogsvoering werd niet gelegd, noch door de industrie noch door de legerleiding. Enkelen die dat verband wel legden, waren uit de middenklasse afkomstige officieren, zoals kolonel (de latere generaal) Erich Ludendorff en majoor Max Bauer. Zij riepen op tot een vergroting van het aantal troepen en technische vooruitgang met steun van de Duitse pers en industriëlen. Deze mensen vormden de voorhoede van een nieuw type militaire officieren, die een zekere 'democratisering' van het traditionele, Duitse Junker-militarisme voorstonden. Hun visie paste echter niet in de opvattingen van de Junker-elite, die oorlog zag als een vorm van politiek bedrijven, en politiek als iets waar de samenleving weinig tot geen invloed op behoorde uit te oefenen. Van een coalitie van industrie, overheid en leger die gezamenlijk hun belangen nastreefden, kan aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog dus nog niet zonder meer gesproken worden. Er waren industriëlen, zoals Krupp, die economisch voordeel zagen in herbewapening, maar dit gold zeker niet voor alle leiders van de industrie. De legerleiding, op haar beurt, sloeg nauwelijks acht op economische voorbereiding en industriëlen wilden hun onafhankelijkheid behouden. Het traditionele militarisme van het grootste deel van de legerleiding sloeg weinig acht op de rol van industrie en samenleving in de oorlog. De dynamiek en het verloop van de oorlog zorgde echter voor ontwikkelingen die weinigen hadden voorzien.

De industriëlen maakten inderdaad grote winsten, maar er moet in ogenschouw worden genomen dat ook zij de omvang en duur van de oorlog niet konden voorzien. De oorlog werd bovendien ook door industriëlen niet altijd met gejuich ontvangen.

Walther Rathenau en de Kriegsrohstoffabteilung

Het hoofd van AEG, Walther Rathenau, was, met ingenieur Wichard von Moellendorff, degene die de eerste aanzet gaf tot mobilisatie van de samenleving. Rathenau overtuigde de minister van oorlog, Erich von Falkenhayn, ervan om over te gaan tot de oprichting van een centrale instantie voor grondstoffen binnen het Ministerie van Oorlog, de *Kriegsrohstoffabteilung* (KRA). Falkenhayn ging akkoord en stond erop dat Rathenau de leider ervan werd. Hoewel het verbazingwekkend is hoe hervormingsgezind Falkenhayn was, niet alleen door zijn bereidheid om de KRA op te richten, maar ook om het door een (Joodse!) industrieel te laten leiden,[29] is niettemin duidelijk dat ook hij nog niet inzag hoe belangrijk economische mobilisering zou zijn: hij beschouwde het als niet meer dan een nuttige aanvulling van de (militaire) mobilisering.[30] Het feit dat Falkenhayn toestond dat een dergelijke organisatie opgericht werd, laat echter wel zien dat ook hij zich wel degelijk zorgen maakte over de grondstofvoorziening; een zorg die gezien de Britse blokkade zeer terecht was.[31] De industriëlen reageerden niet onverdeeld positief op de oprichting van de KRA. Industrieel Hugo Stinnes vond een centrale planning van oorlogsgrondstoffen wel noodzakelijk, maar zag de noodzaak van de KRA niet in.[32]
De persoon van Walther Rathenau wordt vaak met een zekere ambivalentie benaderd. Enerzijds wordt hij bejubeld als een 'groot democraat', die zich zorgen maakte over het lot van de arbeiders; anderzijds adviseerde hij in een brief aan Ludendorff op 16 september 1916 de deportatie en tewerkstelling van 700.000 Belgische arbeiders.[34] Om deze industrieel beter te kunnen begrijpen, is het nodig wat dieper in te gaan op zijn visie op de staat. Rathenau zag, net als veel van zijn tijdgenoten, de staat als dé manier waarop een menselijke maatschappij georganiseerd diende te worden:[35] een staat was de 'verschijningsvorm van de collectieve geest van een volk.'[36] Tegelijkertijd zag Rathenau de bestaande staten als verre van volmaakt.[37] De centrale term waarmee Rathenau zijn tijd bekritiseerde was 'Mechanisierung': een rationalisering van de samenleving en economie om de productie te maximaliseren. Mechanisierung was een noodzaak die volgens Rathenau ingegeven werd door de enorme bevolkingsgroei.[38] Deze heeft er echter volgens Rathenau voor gezorgd dat de mens in zekere zin 'verwijderd' is geraakt van de natuur.

26 Armeson, *Total warfare*, 6.
27 Tenfelde, 'Krupp', 28.
28 Feldman, *Army, industry and labor*, 47.
29 Ibidem, 47.
30 O. Goebel, *Deutsche Rohstoffwirtschaft im Weltkrieg, einschliesslich des Hindenburg-Programms* (Stuttgart 1930) 21.
31 Ibidem, 23.
32 Feldman, *Hugo Stinnes*, 382.
31 K. Vorrink, *Walter Rathenau* (Amsterdam 1936) 11.
32 H. Kessler, *Walther Rathenau: sein Leben und sein Werk* (Berlijn 1928) 252.
33 Bendixen, *Das Staatsdenken*, 79.
34 Ibidem, 72.
35 Ibidem, 79.
36 Ibidem, 72.
37 Ibidem, 79.
38 W. Rathenau, *Zur Kritik der Zeit* (Berlijn 1922) 46-47.

Gecombineerd met de enorme toename van de informatievoorziening leidt dit tot een zekere oppervlakkigheid.[39] De vorm waarin een gemechaniseerde staat volgens Rathenau gestalte kreeg was de spiegel van het Duitse Keizerrijk: een plutocratische *Verwaltungsstaat*,[40] waarin macht op een geïnstitutionaliseerde en gerationaliseerde manier wordt uitgeoefend.[41] In de visie van Rathenau stonden deze twee visies op de staat, enerzijds als de collectieve wil van het volk en anderzijds als de gemechaniseerde *Verwaltungsstaat*, in een dialectische verhouding tot elkaar, die tot een synthese konden komen in wat Rathenau de *Volksstaat* noemt.[42] In dit ideaaltype komen alle bevolkingsgroepen op een organische manier in de staat tot uiting, zonder dat bepaalde groepen bevoordeeld worden.[43] De oprichting van een coördinerend overheidsorgaan voor de industrie was voor Rathenau meer dan een praktische noodzaak: het was voor hem 'een economische innovatie die voorbestemd zou kunnen zijn om algemeen geaccepteerd te worden in de toekomst.'[44] Hoewel de instelling van de KRA werd ingegeven door een sterk vergrote vraag naar munitie, speelden ideologische factoren dus een grote rol voor Rathenau.[45] Als economische organisatie was de KRA zeer succesvol.[46] De productie van artillerie steeg enorm: bij de firma Krupp werd in het bedrijfsjaar 1915-16 meer dan twee keer zo veel complete artillerie geproduceerd als in het bedrijfsjaar 1914-15; het aantal granaten dat geproduceerd werd nam zelfs met een factor tweeënhalf toe.[47] Het succes van Rathenau was, achteraf gezien, een stap in de richting van totale oorlogsvoering, omdat een steeds groter deel van de industrie zich ging bezighouden met wapenproductie en de overheid werkelijke macht kreeg om te bepalen wat er geproduceerd moest worden.[48] Het feit dat de Duitse grootindustrie al voor de oorlog sterk gekartelleerd was maakte het makkelijker om de industrie richting oorlogsproductie te dirigeren;[49] de werkzaamheden van de KRA vergrootten de mate van concentratie in de industrie daarbij nog verder, omdat grotere bedrijven, die veel geïnvesteerd hadden in de KRA, een voorkeursbehandeling eisten bij de verdeling van de grondstoffen en meer konden profiteren.[50] Op 1 april 1915 nam Rathenau ontslag als hoofd van de KRA; hij meldde dat het organisatorische werk gedaan was, en dat de KRA moest worden geïntegreerd met de rest van het Ministerie van Oorlog.[51] De organisatie betekende, ondanks haar succes, niet het einde van de spanningen tussen industriëlen, oorlogsministerie en leger. Zo onderhandelde in juli 1915 majoor Bauer met succes over de levering van zware artillerie door de firma Krupp; dit leidde echter tot onvrede binnen het Ministerie, omdat er een tekort dreigde aan nitraat, waardoor de productie van munitie voor die artillerie dreigde stil te vallen.[52] Een andere oorzaak van spanningen was de grillige vraag naar typen munitie vanuit het oorlogsministerie: als de vraag vanuit het leger veranderde, werden contracten soms plotseling geannuleerd, tot woede van de industriëlen.[53] Ook ontwikkelden zich conflicten over een tekort aan arbeidskrachten (doordat ook het leger een steeds grotere vraag naar manschappen kende) en over de rechten van arbeiders tijdens de oorlog.[54] Het Ministerie was bereid arbeiders en vakbonden meer rechten te geven om stakingen te voorkomen,[55] terwijl

Oberste Heeresleitung
V.l.n.r. Hindenburg, de Kaiser en Ludendorff
www.dhm.de

[38] W. Rathenau, *Zur Kritik der Zeit* (Berlijn 1922) 46-47.
[39] Ibidem, 89.
[40] Bendixen, *Das Staatsdenken*, 93.
[41] Ibidem, 91.
[42] Ibidem, 101.
[43] Ibidem, 103.
[44] Feldman, *Army, industry and labor*, 49.
[45] Zunkel, *Industrie und Staatssozialismus*, 62-63.
[46] Feldman, *Army, industry and labor*, 51.
[47] Tenfelde, 'Krupp', 46-47.
[48] Feldman, *Army, industry and labor*, 51-52.
[49] Poidevin, *l'Allemagne*, 192.
[50] Feldman, *Army, industry and labor*, 49.
[51] Ibidem, 51.
[52] Ibidem, 53-54.
[53] Ibidem, 57.
[54] Ibidem, 90.
[55] Ibidem, 89.

de industriëlen het liefst zagen dat het arbeiders verboden werd van baan te wisselen zonder de toestemming van hun werkgever, zodat hun vaklui niet door andere firma's weggelokt zouden worden met hogere lonen.[56] Hoewel de KRA, en later het Ministerie van Oorlog, succesvol waren in het overwinnen van de aanvankelijke crisis die veroorzaakt werd door een gebrek aan Duitse voorbereiding voor een langdurige oorlog, verliep de samenwerking zeker niet vloeiend, en werden de spanningen groter naarmate de oorlog langer duurde. Er was sprake van een belangenconflict: voor het Ministerie was het winnen van de oorlog het enige doel, terwijl de industriëlen zich vooral zorgen maakten over het behoud van hun vaklui, winsten en sociale invloed.[57]

Radicalisering, de derde OHL en het Hindenburgprogramm

Hoezeer de Duitse economie in de eerste oorlogsjaren ook werd gemobiliseerd voor de oorlog, de Britse blokkade zorgde ervoor dat Duitsland er in een uitputtingsoorlog aanzienlijk slechter voorstond dan zijn vijanden. Tijdens de oorlog is in Duitsland sprake van een structurele verarming: de productie van grondstoffen als ijzer, staal en kolen kon tijdens de oorlog nooit boven het niveau van 1913 uitstijgen.[58] Aan de andere kant leidde de oorlog ook tot een modernisering van de wapenindustrie: aangezien arbeid uitermate schaars was, ging men steeds meer gebruik maken van moderne machines die door vrouwen en kinderen bediend konden worden.[59] De civiele industrie, daarentegen, leed enorm onder de oorlog:[60] zo daalde het reële inkomen van de arbeiders tijdens de oorlog sterk, wat hun koopkracht negatief beïnvloedde. De zware industrie werd steeds invloedrijker, en vond in de Duitse staat een vervanging voor het verlies van haar buitenlandse markt. De zware industrie eiste een omvangrijker munitieprogramma en vond in kolonel Bauer een medestander.[61] Al vrij snel na het uitbreken van de oorlog werd er in het Duitse parlement een coalitie gesmeed van partijen die wensten dat Duitsland verregaande expansionistische oorlogsdoelen stelde.[62] Hugo Stinnes was een van de industriëlen die fel streed tegen een 'voortijdige vrede', terwijl hij in eerste instantie met afgrijzen gereageerd had op het uitbreken van de oorlog.[63] De reden voor Stinnes' opstelling was het feit dat hij inzag dat Duitsland in 1914 door het oog van de naald was gekropen. De oorlog had laten zien hoe kwetsbaar Duitsland was; het was dus nodig om die positie te versterken door annexaties. Hoe langer de oorlog duurde, hoe duidelijker de noodzaak voor annexaties werd.[64] De radicalisering van de industriëlen als het gaat om oorlogsdoelen en de grote wil om de oorlog 'totaal' te winnen, kan ook verklaard worden uit de angst voor hun eigen positie. De industriëlen moesten er rekening mee houden dat de vakbonden na de oorlog significant meer macht zouden krijgen. De industrieel Alfred Hugenberg vond het nodig om enorme annexaties in het vooruitzicht te stellen om de aandacht af te leiden van de spanningen die tijdens de oorlog tot uitdrukking kwamen.[65] Anderen ondersteunden annexionistische plannen en herstelbetalingen, omdat daaruit een programma van sociale hervormingen betaald zou kunnen worden.[66] De strijd werd uiteindelijk in het voordeel van de zwaar-industriëlen beslecht, door de vervanging van Falkenhayn door de generaals Paul von Hindenburg en Erich Ludendorff.[67] Zij voerden een programma door waarin gepoogd werd de complete Duitse samenleving

De zware industrie werd steeds invloedrijker, en vond in de Duitse staat een vervanging voor het verlies van haar buitenlandse markt.

om te vormen om de eindoverwinning te kunnen behalen. Ludendorff zag, in tegenstelling tot Falkenhayn,[68] in dat moderne oorlogsvoering meer was dan politiek. In zijn boek *Der totale Krieg* uit 1935 beschrijft hij de *'Seelische Geschlossenheit des Volkes'* als de basis van het nieuw soort oorlog, de 'totale oorlog'.[69] Ludendorff ging hierin zo ver dat hij de opofferingsgezindheid van het volk in dienst van het overleven als een ware religie beschouwde. Ludendorff radicaliseerde het idee van de staat als *'Willensorganisation eines Volkes'* tot religieuze proporties, waarbij het hoogste doel van een volk haar eigen overleven is. Krijgsmacht en volk zijn een volledige eenheid, die de economie dienen aan te wenden om de totale politiek en de totale oorlogsvoering te ondersteunen.[70] Hoewel wel opgemerkt moet worden dat Ludendorff deze ideeën pas bijna twee decennia na de oorlog opschreef, laten ze niettemin zien hoezeer hij de gehele natie, politiek, volk, economie en

[56] Feldman, *Army, industry and labor*, 76.
[57] Ibidem, 94-95.
[58] J. Kocka, *Klassengesellschaft im Krieg 1914-1918* (Göttingen 1973) 21.
[59] Ibidem, 27.
[60] Feldman, *Army, industry and labor*, 116.
[61] Ibidem, 152.
[62] Armeson, *Total warfare*, 19.
[63] Feldman, *Hugo Stinnes*, 373.
[64] Ibidem, 189.
[65] Feldman, *Army, industry and labor*, 136.
[66] Ibidem.
[67] Ibidem, 149.
[68] Armeson, *Total warfare*, 10.
[69] E.F.W. Ludendorff, *Der totale Krieg* (München 1935) 11.
[70] Ibidem, 29.

leger, als één eenheid zag, die voor eenzelfde doel moest strijden. Van het idee van de onafhankelijkheid van het bedrijfsleven was bij Ludendorff niets meer over.Het aantreden van Ludendorff gaf de zware industrie de mogelijkheid om alle productiemiddelen in te zetten om de economie in te richten voor de oorlogsvoering. Degene die hieraan leiding gaf was kolonel Max Bauer. In de voorgaande jaren had Bauer de leiders van de zware industrie achter zich weten te krijgen, maar hij kreeg geen steun van het Ministerie van Oorlog in het opzetten van een reusachtig munitieprogramma. Nu moest echter de complete economie worden gereorganiseerd om de staat klaar te maken voor de totale oorlog.[71] Na het aantreden van de derde OHL schreef Hindenburg op aandringen van Bauer aan de Minister van Oorlog een brief waarin hij opriep tot totale mobilisering van de samenleving voor de oorlog. De industrie moest meer gebruik maken van machines, zodat de vrijgekomen arbeidskrachten naar het front gestuurd konden worden. Gewonden, krijgsgevangenen, vrouwen en kinderen moesten het werk overnemen van degenen die naar het front werden gestuurd. Hindenburg raadde de oprichting van een Arbeitsamt aan, dat ervoor moest zorgen dat alle Duitsers aan het werk werden gezet, inclusief vrouwen en kinderen. Degenen die niet werkten, zouden niet worden voorzien van voedsel. De economie moest worden gemilitariseerd en alle macht diende te worden gecentraliseerd onder leiding van kolonel Bauer.[72] De doelen van het programma dienden te zijn bereikt in mei 1917. De bezwaren van experts van het Ministerie van Oorlog werden aan de kant geschoven.[73] De doelen van het *Hindenburgprogramm* waren volledig onrealistisch. Terwijl het Ministerie van Oorlog eerder de nadruk had gelegd op het gebruik van bestaande fabrieken als productiemiddelen om kostbare grondstoffen te sparen, werd er voor het *Hindenburgprogramm* een groot aantal nieuwe fabrieken uit de grond gestampt. Voor een gebalanceerde verdeling van arbeidskrachten tussen krijgsfront en thuisfront was geen aandacht meer.[74] De winnaars van het programma waren de industriëlen van de zware industrie: de verhoogde productie van staal zorgde ervoor dat ze enorme winsten konden maken op de export van staal naar neutrale landen, zeker nadat Groot-Brittannië in 1916 de export van ijzer en staal had gestaakt.[75] De historicus Gerald D. Feldman beschrijft het aantreden van de derde OHL als 'niet de overwinning van verbeeldingskracht, maar van fantasie.'[76] Het bleek onmogelijk te zijn om de volledige samenleving in te richten voor de oorlog. Toch laten de vergaande maatregelen die onder de derde OHL genomen werden zien, hoezeer de verhoudingen tussen industrie en staat, en industrie en oorlogsvoering veranderd waren. Hoezeer het *Hindenburgprogramm* ook een mislukking was, het was een uiting van een nieuwe visie, een verandering in het denken die door de oorlog omgezet kon worden in beleid.[77]

Conclusie: van politieke oorlog naar totale oorlog?

De transformatie van de industrie die zich tussen het begin van de oorlog en het aantreden en handelen van de derde OHL heeft voltrokken is enorm geweest. Hoewel het Hindenburgprogramm een grote mislukking was, waren de doelstellingen van de derde OHL 'totaal' te noemen. Duitsland was een vruchtbare voedingsbodem voor het ontstaan van extreme opvattingen. De stichting van het Duitse Keizerrijk en de snelle veranderingen die de industrialisering tot stand hadden gebracht leidden tot een grote diversiteit aan opvattingen en ideeën over hoe het rijk geregeerd zou moeten worden. In de samenleving bestond een grote verscheidenheid aan bevolkingsgroepen, en ook de Duitse economie was pluriform, met een klein aantal grote kartels en een groot aantal kleine werkplaatsen. De uitbraak van de oorlog gaf degenen die verandering wensten, de kans om hun plannen dichterbij te brengen. Rathenau en Moellendorff zagen dat meer coördinatie van de industrie nodig zou zijn om de oorlog tot een goed einde te brengen. Deze visie vond weerklank bij de Minister van Oorlog, omdat duidelijk werd dat de oorlog wat betreft de benodigde hoeveelheden munitie en manschappen groter zou zijn dan de vorige oorlogen en de Britse blokkade de Duitse oorlogonderneming in gevaar zou kunnen brengen. Moellendorff en Rathenau voerden echter ook een ideologische agenda: ze wilden de basis leggen voor een meer corporatieve staat, waarin een grotere eenheid tussen politiek, samenleving en economie bewerkstelligd zou worden. Hun ideologische agenda spoorde hen aan tot het nemen van vergaande maatregelen. Het succes van deze maatregelen is een grootse prestatie geweest, maar het feit dat de industrie al voor de oorlog sterk gekartelleerd en georganiseerd was, heeft in grote mate bijgedragen aan het succes van de *Kriegsrohstoffabteilung*. De 'totalisering', de complete inrichting van de Duitse industrie en samenleving voor de oorlog, werd vergemakkelijkt door de organisatiegraad van de industrie vóór de oorlog. Het was echter niet zo dat de Duitse industriëlen veel belang hadden bij een langdurige, totale oorlog: bij een dergelijke oorlog zou immers ook hun volledige buitenlandse markt wegvallen. De leiders van de industrie waren aanvankelijk ook niet onverdeeld positief over de oprichting

[71] Kessler, *Walther Rathenau*, 252.
[72] M. Kitchen, *The Silent Dictatorship: The politics of the German High Command under Hindenburg and Ludendorff, 1916-1918* (Londen 1976) 69-70.
[73] Feldman, *Army, industry and labor*, 154.
[74] Ibidem, 155.
[75] Ibidem, 157.
[76] Ibidem, 150.
[77] Ibidem, 170.

van de KRA. Deze organisatie zou immers hun zelfstandigheid aantasten, en de samenwerking tussen industriëlen en KRA, later onderdeel van het Ministerie van Oorlog, verliep vaak stroef. Echter, naarmate de oorlog langer duurde, nam het belang dat de industriëlen hadden in het winnen van de oorlog toe; niet alleen vanwege mogelijke oorlogswinsten, maar ook om hun eigen positie na de oorlog te kunnen verzekeren. De economie veranderde tijdens de oorlog van samenstelling: grotere bedrijven profiteerden meer van de KRA dan kleine bedrijven, doordat zij een tegenprestatie konden eisen voor hun grote investering in het opzetten van de KRA. Daarnaast leed de civiele industrie behoorlijk onder de oorlog en de verarming die optrad tijdens de oorlog, terwijl de oorlogsindustrie in het leger een nieuwe markt vond om haar producten af te zetten. De grote industriëlen van de zware industrie hadden er dus belang bij om de economie volledig op de oorlog in te richten. De opvattingen van generaal Ludendorff vertonen een overeenkomst met die van Rathenau als het gaat om de 'eenheid van het volk', maar zijn opvatting was veel radicaler en militaristischer. Oorlog was voor hem veel meer dan 'politiek met andere middelen': het was iets dat het hele volk aanging, iets waar het hele volk zich bij moest inzetten. Deze versmelting van de opvatting van het volk als een eenheid en het militarisme van de Pruisische legerleiding vond vorm in het concept van de 'totale oorlog'. Met Ludendorff aan de leiding kreeg de zware industrie, die door de oorlog en de mobilisatie al sterk aan invloed gewonnen had, de ruimte om haar radicale eisen in te willigen: de volledige mobilisatie van de Duitse bevolking. De productiemogelijkheden werden enorm uitgebreid en nieuwe fabrieken werden uit de grond gestampt. De transformatie van de industrie en de visie op industrie tijdens de oorlogsvoering kan verklaard worden uit een samenspel tussen politiek-filosofische overtuigingen, de belangen van de industriële elite bij het winnen van de oorlog en het uitbreiden van hun markt, en het pure feit dat de oorlog uitdraaide op een lange *Materialschlacht*, een uitputtingsoorlog die daarvoor ondenkbaar zou zijn geweest. Het nieuwe type militarisme, waarin de volledige bevolking betrokken werd, had in de oorlog sterk aan invloed gewonnen en was na 1918, ondanks de mislukking van het Hindenburgprogramm, allerminst verdwenen. In de jaren voor de Tweede Wereldoorlog trok Duitsland zich terug in autarkie en bereidde zich voor op een nieuwe oorlog[78], die de 'Grote Oorlog' van 1914-1918, wat betreft haar 'totaliteit' volledig zou overschaduwen.

Literatuur

Armeson, R.B., *Total warfare and compulsory labor: a study of the military-industrial complex in Germany during World War I* (Den Haag 1964)

Bendixen, P., *Das Staatsdenken Walther Rathenaus* (Kiel 1917)

Chickering, R., *Imperial Germany and the Great War, 1914-1918* (Cambridge 2004)

Creveld, M. van, *The Transformation of War* (New York 1991)

Feldman, G.D., *Army, industry and labor in Germany, 1914-1918* (New York 1992)

Feldman, G.D., 'Der deutsche Organisierte Kapitalismus während der Kriegs- und Inflationsjahre 1914-1923', in: H. Berding e.a. ed., *Organisierter Kapitalismus: Voraussetzungen und Anfänge* (Göttingen 1974) 150-171.

Feldman, G.D., *Hugo Stinnes: Biografie eines Industriellen 1870-1924* (München 1998)

Goebel, O., *Deutsche Rohstoffwirtschaft im Weltkrieg, einschliesslich des Hindenburg-Programms* (Stuttgart 1930)

Jaeger, H., *Unternehmer in der deutschen Politik (1890-1918)* (Bonn 1967)

Kessler, H., *Walther Rathenau: sein Leben und sein Werk* (Berlijn 1928)

Kocka, J., *Klassengesellschaft im Krieg 1914-1918* (Göttingen 1973)

Koistinen, P.A.C., 'The "Industrial-Military Complex" in Historical Perspective: World War I', *The Business History Review* 41 (1967) 378-403.

Ludendorff, E.F.W., *Der totale Krieg* (München 1935)

Mosse, W.E., *Jews in the German Economy: The German-Jewish Economic Élite 1820-1935* (Oxford 1987)

Poidevin, R, *L'Allemagne de Guillaume II à Hindenburg: 1900-1933* (Parijs 1972)

Pursell, C.W., Jr., The Military-Industrial Complex (New York 1972)

[78] Chickering, *Imperial Germany*, 201.

Rathenau, W., *Zur Kritik der Zeit* (Berlijn 1922) 46-47.

Tenfelde, K., 'Krupp in Krieg und Krisen: Unternehmensgeschichte der Fried. Krupp AG 1914 bis 1924/25' in: B. Beyer ed., *Krupp im 20. Jahrhundert: Die Geschuchte des Unternehmens vom Ersten Weltkrieg bis zur Gründung der Stiftung* (Berlijn 2002) 15-165.

Treue, W., 'Deutsche Wirtschaftsführer der Vorkriegszeit und deutsche Weltpolitik', *Zeitschrift für Politik* 23 (1934) 193-200.

Vorrink, K., *Walter Rathenau* (Amsterdam 1936)

Weber, H., *Ludendorff und die Monopole: Deutsche Kriegspolitik 1916-1918* (Berlijn 1966)

Zunkel, F., *Industrie und Staatssozialismus: Der Kampf um die Wirtschaftsordnung in Deutschland 1914-18* (Düsseldorf 1974)

ISGESCHIEDENIS

Dagelijks historische achtergronden bij het nieuws.

WWW.ISGESCHIEDENIS.NL

Farinaz Aryanfar

Sjiitische Safaviden

De opkomst van de Safavidische dynastie (1501-1722)

Bij het lezen van de geschiedenis van Iran is de opkomst van de Safavidische dynastie (1501-1722) misschien wel één van de opmerkelijkste episodes. Dit was namelijk de dynastie die de staatsreligie van Iran van de soennitische islam naar de sjiitische islam veranderde en de bevolking dwong om zich tot deze variant van de islam te bekeren.

Deze verandering vond plaats ondanks het feit dat de meerderheid van de bevolking soennitisch was. De Safavidische dynastie kwam op, op het moment dat ten westen van Iran de soennitische Osmanen zich als een machtig wereldrijk begonnen te manifesteren. In de 221 jaar dat de Safaviden aan de macht waren, kwamen deze twee voortdurend met elkaar in conflict. Men kan zich daarom afvragen waarom de Safaviden voor een religie kozen die ook voor veel problemen zorgde. In dit artikel probeer ik daarom de volgende vraag te beantwoorden: 'Welke factoren hebben een rol gespeeld bij het kiezen van het sjiisme als staatsreligie van het Safavidische rijk?' Om deze vraag te kunnen beantwoorden, zal in dit artikel eerst uiteengezet worden wie de Safaviden waren. Daarbij zal gekeken worden naar de oorsprong van de Safaviden, de mystieke 'Safavīyah' orde. Daarna zullen de prominente leiders van deze orde onder de loep genomen worden en hun invloeden erop onderzocht worden. Verder zal de stichting van de Safavidische dynastie en de rol van de Turkmeense Qizilbāsj daarbij behandeld worden. Vervolgens worden de directe gevolgen van het aan de macht komen van de Safaviden besproken; met name de verandering van de staatsreligie en wat voor gevolgen dat met zich meebracht zowel intern als extern. Aan de hand van deze informatie zal tot slot de hoofdvraag van dit artikel worden beantwoord.

Safaviden

De Safavidische soefi[1] orde is in de 14e eeuw in Ardabil (in het noordwesten van Iran) gesticht door de mysticus Sjeik Safi al-Dīn (1252–1334). Hij werd geboren in een rijke familie maar zwoer al snel het wereldse leven af en toonde interesse in soefisme. Hij trouwde met de dochter van zijn soefi meester en na de dood van zijn schoonvader stichtte hij zijn eigen 'Safavīyah' orde. Zijn soefi orde was een spirituele beweging die al snel bekendheid kreeg en soennitische volgelingen genereerde. Na de dood van Sjeik Safi al-Dīn in 1334 bouwden ambachtslieden en handelaren een tempel rond zijn huis. Deze tempel bleef door zijn volgelingen geëerd en bezocht. Daarnaast nam de zoon van de sjeik, Ibn Bazzāz (d. 1391-2), zijn positie in. Ibn Bazzāz schreef tevens een autobiografie van zijn vader. In de daarvan nog overgebleven kopieën wordt gesuggereerd dat Sjeik Safi's genealogie tot de profeet Mohammed getraceerd kan worden; dit maakte van Sjeik Safi een Sayyid. Deze claim wordt echter door de meeste gezaghebbende contemporaine historici afgewezen. Volgens Kasravī Tabrīzī (1890-1946) - die er uitgebreid onderzoek naar heeft gedaan - was Sjeik Safi geen bloedverwant van de Arabische profeet Mohammed maar had hij een Koerdische achtergrond.[2] Ibn Bazzāz maar ook de rest van de opvolgers van de Sjeik werden als heiligen geëerd en als gidsen der levenden gevolgd. Daarnaast coördineerden ze de soefi orde. Aanhangers vanuit Azerbeidzjan en regio's in de buurt van de Kaspische Zee stroomden naar Ardabil toe. Ardabil veranderde van een pelgrimsstad in een grote stad waarin handel, religie en verstedelijking samenkwamen. Als gevolg van hun gemeenschappelijke geloof en verheerlijking van de soefi orde, ontstonden een stevig netwerk en een goede vriendschap tussen de leden van de Safavīyah orde die nu een hele stad eigen hadden gemaakt. In de loop der tijd breidde dit netwerk zich uit tot bredere regionale bondgenootschappen die hen een machtige politieke vertegenwoordiging gaven.[3] In 1447 werd Junayd de nieuwe leider van de orde. De leiderschap van de Safavi orde was vanaf de tijd van Sjeik Safi al-Dīn in de familielijn via vaders aan zonen doorgegeven. Deze traditie was niet doorbroken toen Junayd de nieuwe leider van de orde benoemd werd. Maar zijn bewind werd al snel in twijfel getrokken door zijn oom, Sjeik Ja'far die zelf de leiderschap van de orde op zich wilde nemen. Junayd speelde een centrale rol in het uitbreiden van het aantal leden van de Safavīyah orde door zijn missionaire activiteiten. Jahānshāh (d. 1467), de Qara Quyunlu heerser van Azerbeidzjan, vreesde Junayds groeiende populariteit en macht binnen Ardabil. Daarom steunde hij de kant van Ja'far en verbande Junayd uit Ardabil in 1438. Om zijn bescherming van Sjeik

[1] Soefisme is de benaming voor het islamitische mystiek. Zie voor meer informatie: Annemarie Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam* (Chapel Hill 1975), 3-22.
[2] Adel Allouche, *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict* (906 -962 / 1500 – 1555) (Berlin 1983), 1, 32-35; Andrew J. Newman, *Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire* (New York 2006), 2; Ahmad Kasravi, Sheykh Safī va Tabārash (Teheran: 1974), 63-64; *Encyclopaedia Iranica*, s.v. 'Jonayd,' geraadpleegd: 10 augustus 2012, www.iranicaonline.org/articles/jonayd; *Encyclopaedia of Islam*, tweede editie, 'Ibn al-Bazzāz al-Ardabīlī,' by E. Glassen, geraadpleegd 22 februari 2013, http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/ibn-al-bazzaz-al-ardabili-SIM_8642?s.num=0&s.q=ibn+bazzaz.
[3] *Encyclopaedia Iranica*, s.v. 'Jonayd,'; Allouche, Ottoman-Safavid Conflict, 32-35. Qara Quyunlu: was een turkse tribale dynastie die over delen van Oost-Anatolië heerste. Zie: *Encyclopaedia of Islam*, tweede editie., s.v. 'Karā-Koyunlu,' by F. Sumer, geraadpleegd op 12 augustus 2012, referenceworks.brillonline.com.
[4] *Encyclopaedia Iranica*, s.v. 'Jonayd'; Allouche, *Ottoman-Safavid Conflict*, 32-35; *Encyclopaedia of Islam*, tweede editie, 'Karā-Koyunlu,'; *Encyclopaedia of Islam*, tweede editie., s.v. "AK Koyunlu," by Vladimir F. Minorsky, geraadpleegd op 9 augustus, 2012, referenceworks.brillonline.com.

Afbeelding 1. Het Ottomaanse Rijk 1481-1683.

Bron: Robert Mantran (ed.), *Histoire de l'Empire Ottoman* (Parijs: 1989).

Ja'far nog verder te versterken huwelijkte Jahānshāh zijn dochter uit aan de zoon van Ja'far, Sjeik Qāsīm.[5] Junayds verbanning viel samen met het overlijden van de laatste grote Timuridische heerser (Shāhrokh) en het uit elkaar vallen van de Timuridische rijk. Er was een machtsstrijd ontstaan tussen verschillende rivaliserende Turkmeense stammen. De twee belangrijkste stammen bij deze strijd waren de Aq Quyunlu (Witte Schapen) en de Qara Quyunlu (Zwarte Schapen). De Qara Quyunlu was een verstedelijkte Turkmeense confederatie die in 1375-1468 in Iran en Mesopotamië regeerde. Hun leefgebied grensde aan gebieden die door de andere Turkmeense confederatie, namelijk de Aq Quyunlu (Witte Schapen), bewoond werd. De Aq Quyunlu woonden oorspronkelijk in Diyār Bakr. Zij bestonden uit meerdere nomadische stammen waaronder de Buyundar stam. De leiders van de Aq Quyunlu behoorden tot de Buyundar stam en coördineerden deze stammen tot één confederatie. De twee confederaties waren dan ook constant in gevecht met elkaar en de grens van de ene confederatie verandere ten koste van de grens van de andere.[6] Verbannen zijnde van zijn geboortestad, vertrok Junayd met zijn volgelingen naar Karaman waar hij in nieuwe extreem sjiitisch-getinte preken de nadruk legde op zijn afstamming van de stam van de profeet Mohammed. Daarmee trok hij vele nomadische Turkmeense aanbidders van imam 'Ali b. Abi Talib aan die aan de militaire macht van Junayd bijdroegen. De heersers in Karaman waren niet te spreken over deze preken en Junayd werd wederom verbannen. Ook in Anatolië trok hij vele volgelingen. De overtuiging dat een verlosser was verschenen die sociale rechtvaardiging op aarde zou brengen, was in Anatolië de motivatie voor meerdere opstanden geweest, vanaf de weerstand die in 1240 door Bābā Eshāq geleid werd tot die van Sjeik Badr-al-Dīn in 1416. De

[5] *Encyclopaedia Iranica*, 'Jonayd'; Allouche, Ottoman-Safavid Conflict, 32-35; Encyclopaedia of Islam, Second ed., s.v. 'Karā-Koyunlu,'; *Encyclopedia of Islam*, 'Ak Koyunlu,' by Vladimir F. Minorsky, geraadpleegd 9 augustus 2012, referenceworks.brillonline.com.
[6] Ibidem.

Turkmeens en Perzisch sprekende bevolking van Anatolië volgde daarom de militair-religieuze Safavīyah orde.[7] Na zijn vele reizen, preken en verbanningen werd hij door de Aq Quyunlu leider, Uzun Hasan (waarschijnlijk in 1456) uitgenodigd om naar Diyār Bakr te komen: hier werd hij hartelijk ontvangen. Uzun Hasan hoopte een pact te sluiten met Junayd. Hij bood daarom zijn zus aan Junayd aan om met haar te trouwen: dat gebeurde. Voor Junayd had dat als voordeel dat hij nu zijn aanspraak op macht versterkte. Voor de Aq Quyunlu betekende dit huwelijk dat zij een sterk bondgenootschap vormden tegen de Qara Quyunlu. Met deze gebeurtenis had Junayd de spirituele Safavidische orde omgevormd tot een politieke beweging. De orde had namelijk niet meer alleen een spiritueel doel maar ook een nomadische achterban die zich tegen de gecentraliseerde verstedelijking verzette en politieke machtsaspiraties had. Verder verzamelde Junayd een groep onder deze Turkmeense achterban die de Qizilbāsj (roodhoeden) heette en trainde deze voor militaire operaties. Hun naam hadden zij te danken aan hun hoed die uit twaalf lagen bestond en hun trouw aan de twaalf sjiitische imams representeerde, maar ondanks dat ze één groep vormden onder één gemeenschappelijke naam, de Qizilbāsj, claimden ze niet dezelfde afkomst. Ze behoorden namelijk tot verschillende Turkmeense stammen waaraan ze ook loyaal bleven. De meest belangrijke waren de Sjāmloe (gevestigd in Khorāsān), de Ostādjloe (gevestigd in Azerbeidzjan, delen van 'Eraq-e 'Ajam en Keraman), de Du'l Qadr (gevestigd in Fars) en de Qaramanloe (gevestigd in Sjirvān) (Afbeelding 1). Junayd gebruikte hen in aanvallen tegen de volkeren van de Kaukasus, Armeniërs, Georgiërs en Circassiërs. Dit militaire karakter van de orde is verder versterkt in het jaar 1456, waarin Junayd een heilige oorlog (qazā) tegen de christelijke Byzantijnen in het gebied Trabzon voerde. Dit gebeurde met de toestemming van zijn beschermheer en zwager, Uzun Hasan, en steun van de Qizilbāsj. Deze expedities vormden het begin van een reeks oorlogen die later ook met naburige moslimstaten uitgevochten werden. Junayd verkondigde in zijn preken dat deze staten heidense regeringen hadden. Dergelijke aanvallen bracht de Safavidische orde in conflict met de Sjirvanshāh die deze gebieden beheerste. Tijdens een van deze overvallen in Sjervān (in de Kaukasus) werd Junayd in 1460 op het slagveld door de lokale troepen van de heerser, Sjervānshāh Khalil, gedood.[8] Na de dood van Junayd erfde zijn zoon Haydar, die nog een kleuter was, de macht over deze militaire soefi orde. Nadat Uzun Hasan in 1466 de Qara Quyunlu in Ardabil verslagen had werd Haydar op slechts negenjarige leeftijd door Uzun Hasan tot heerser van datzelfde gebied benoemd. Haydar huwde in 1472 de dochter van Uzun Hasan om zijn aanspraak op de heerschappij verder te versterken. De Qizilbāsj beschouwden Haydar als hun God en *'keken in de richting van de Sjeik (Haydar) in plaats van zich te richten tot de Ka'ba, als ze hun openbare gebed wilden uitvoeren'*.[9] De relatie van de Qizilbāsj tot de Safavidische leider was van mystieke soort. De leider was de soefi meester (morsjed) en zijn volgelingen waren de discipelen (morid). Loyaal aan hun leider en ervan overtuigd dat zij onoverwinnelijk waren, wierpen ze zich soms in de strijd zonder enige wapenrusting. Het wordt hier ook duidelijk dat door deze nieuwe achterban de soenni overtuiging van de soefi orde in een populistische soort van sjiisme veranderde die weinig met de orthodoxe twaalver sjiisme[10] te maken had. Terwijl de orthodoxe sjiieten de boeken van de sjiisme geleerden zoals Helli gebruikten waarin religieuze wetten uitgelegd werden die later ontwikkeld zijn tot het hedendaagse sjiisme, verheerlijkten de Qizilbāsj de leider en schreven hem goddelijke elementen toe. Daarnaast had dit extreem heterodoxe sjiisme sjamanistische, animistische[11] elementen die reïncarnatie en transmigratie van zielen toeliet.[12] Haydar behield het militaire karakter van de orde en net als zijn vader vocht hij in de Kaukasus. Daarnaast hielden de Safaviden zich bezig met het verspreiden van propaganda onder de Turkmenen van Centraal- en Oost-Anatolië dat onder het Osmaanse Rijk viel. Dit bedreigde het soennitische Osmaanse Rijk. In 1488 werd Haydar net als zijn vader tijdens een oorlog in Sjervān gedood. De Osmaanse sultan, Bayezid II, uitte zijn haat jegens de Qizilbāsj door zijn blijdschap te verkondigen over de dood van Haydar. Hij noemde de volgelingen van Haydar *'een afgedwaalde kudde die verdoemd was door God'*. Hier werd de basis gelegd voor de eerste conflicten tussen de Osmanen en de

> *De Qizilbāsj [roodhoeden] hadden hun naam te danken aan hun hoeddie uit twaalf lagen bestond en hun trouw aan de twaalf sjiitische imams representeerde.*

[7] *Encyclopaedia Iranica*, 'Jonayd'; Allouche, *Ottoman-Safavid Conflict*, 30-31; *Encyclopedia of Islam*, 'Karā-Koyunlu'; *Encyclopaedia of Islam*, 'Ak Koyunlu'; *Encyclopedia of Islam*, Derde editie, 'Alevīs,'' door Markus Dressler, geraadpleegd op 9 augustus 2012, referenceworks.brillonline.com.

[8] Allouche, *Ottoman-Safavid Conflict*, 30-31, 38-47; Ira M. Lapidus, *A History of Islamic Societies* (New York 2002), 233-234; Newman, *Safavid Iran*, 9-11; *Encyclopaedia Iranica*, 'Jonayd'; *Encyclopaedia Iranica*, 'Safavid Dynasty,' geraadpleegd op 10 augustus 2012, www.iranicaonline.org/articles/safavids.

[9] Vladimir F. Minorsky, vert., *Persia in A.D. 1478-1490: An Abridged Translation of Fadlullah b. Ruzbihan Khunjī's Tārīkh-i 'Ālam Ārā-yi Amīnī* (London: 1957), 66; *Encyclopaedia Iranica*, s.v. 'Safavid Dynasty'.

[10] 'Twaalver sjiisme' is de grootste tak van hedendaagse sjiisme, een tak van de islamitische religie, die tevens de staatsreligie van het huidige Iran is. Twaalver sjiisten geloven dat na de dood van profeet Mohammad er nog twaalf imam's komen waarvan de na de Dag des Oordeels zal terugkeren. Deze imam's zijn allemaal de nakomelingen van profeet.

[11] 'Animisme' is een religie waarin de toekenning van ziel en wil aan levenloze goederen en dieren plaats vindt. Zie: *Encyclopaedia of Islam*, Derde editie, 'Animism,' door Zoltan Szombathy, geraadpleegd op 22 februari, 2013, referenceworks.brillonline.com

[12] Minorsky, *Persia*, 66-69; Allouche, *Ottoman-Safavid Conflict*, 48-57; William L. Cleveland, *A History of the Modern Middle East* (Boulder: 2009) 51.

Afbeelding 2.

Bron: Rula Jurdi Abisaab, *Converting Persia: religion and power and power in the Safavid Empire* (Londen 2004).

Safaviden.[13] Na de dood van Haydar in 1488 kwamen de Safaviden in een roerige periode terecht. Na het overlijden van Uzun Hasan in 1478 was er namelijk een machtsstrijd tussen zijn zonen en kleinkinderen, waartoe ook de Safaviden behoorden, ontstaan. Bij de dood van Haydar was Isma'il, de zoon van Haydar, nog maar één jaar oud. Door zijn aanhangers werd hij verborgen om zijn leven veilig te stellen. Hij maakte als directe nakomeling (zoon van de dochter) van Uzun Hasan namelijk niet alleen aanspraak op de troon maar was tevens de legitieme leider van de machtige soefi orde die werd gesteund door de militaire Turkmeense stammen: de Qizilbāsj. Haydar werd opgenomen in de familie van de gouverneur van Lahijan (regio rond de Kaspische Zee, in het noorden van Iran): Mirza 'Ali Karkiya, een Zaydische sjiiet. Zaydiyya is een tak van het sjiisme die benoemd is naar de vijfde imam van het sjiisme: Zayd. Zayd is de kleinzoon van Husayn ibn 'Ali, die weer de kleinzoon van profeet Mohammed is. Isma'il groeide dus in Lahijan op. Hij ontving daar een sjiitische religieuze opleiding van Shams al-Din Lahiji. Deze zou later de positie van vizier in de Safavidische dynastie bekleden. In 1499 verliet Isma'il op twaalfjarige leeftijd Lahijan en keerde hij samen met een paar belangrijke leden van zijn achterban terug naar Ardabil.[14] Bij aankomst in Ardabil werden de Safaviden door de plaatselijke gouverneur gevraagd om te vertrekken, omdat hij bang was dat de komst van Isma'il een Aq Quyunlu aanval met zich mee zou brengen. Isma'il ging hiermee akkoord en de groep verbleef gedurende de winter in Astar, een stad bij de Kaspische Zee. In de tussentijd werd er een bericht gestuurd naar de achterban van Isma'il in Oost-Anatolië en Syrië waarin deze werd opgeroepen zich in de lente te verzamelen in Erzindjan, een stad in Oost-Anatolië grenzend aan het Osmaanse Rijk dat tussen Erzerum en Sivas ligt (Afbeelding 1). De Turkmeense stammen die het Qizilbāsj leger van de Safavi orde vormden kwamen inderdaad bij elkaar en werden door Isma'il geleid om tegen Farrukh Yasar Sjirvān te strijden: deze had zowel de dood van de vader van Isma'il als zijn grootvader op zijn geweten. Isma'ils troepen versloegen Yasar Sjirvān in 1501 en begonnen zich vervolgens voor te bereiden op hun strijd tegen de nieuwe Aq Quyunlu leider 'Alvand'. In de strijd die er tussen de leger van Alvand en Isma'il ontstond versloeg Isma'il Alvand en kreeg hij Tabriz in handen. Isma'il installeerde zich in 1501 als de sjah of de koning in Tabriz. Dit was het begin van de Safavidische dynastie.[15] Toen Isma'il de Safavidische dynastie stichtte verkondigde hij dat het twaalver sjiisme de nieuwe staatsreligie zou worden. De soennitische bevolking werd gedwongen zich tot het sjiisme te bekeren. De bekering maakte deel uit van een proces waarin de bevolking van het rijk loyaal moest worden aan de staat en haar instituten. Het moet niet onderschat worden hoeveel verschillende volkeren er onder het rijk vielen. Het Safavidische Rijk ten tijde van Isma'il besloeg hedendaags

[13] *Encyclopaedia Iranica*, 'Safavid Dynasty,'; Minorsky, Persia, 66-69; Allouche, *Ottoman-Safavid Conflict*, 48-57; Cleveland, *History*, 51.
[14] Newman, *Safavid Iran*, 11; Allouche, *Ottoman-Safavid Conflict*, 59-64.
[15] Ibidem.

Iran, Armenië, Irak, Azerbeidzjan en delen van Georgië, Afghanistan, Pakistan, Turkmenistan en Turkije (afbeelding 2). In dit gebied kwamen meerdere etniciteiten voor. Isma'il deed er alles aan om hen allen samen te brengen onder één noemer: namelijk het sjiitische islam. Overigens was het soort twaalver sjiisme dat Isma'il en zijn volgelingen aanhingen, zoals eerder genoemd, veel anders dan de huidige sjiisme. Andere obscure kenmerken van het geloof van Isma'il blijken uit enkele van zijn beroemde gedichten. De uitingen hierin kunnen niet worden gekenmerkt als orthodox twaalver sjiisme. Hij maakt het hierin bijvoorbeeld duidelijk dat hij zichzelf ziet als de Mahdi waarop iedereen wacht:

'The Rightly-Guided Mahdi has arrived! (...) The Mahdi's epoch has begun'.[16]
'I am identical to God...
Come, look now at the divine truth, thou erring blind man;
I am the Absolute Primal Moving Cause of whom men speak!' [17]
'I am Isma'il, I came into the world;
I walk on earth as in heaven;
The unknowing shall know me:
I am 'Ali, 'Ali is me!
I am the divine truth; I come from God.'[18]

Deze uitdrukkingen kunnen niet worden begrepen als puur poëtische vrijheden. Deze teksten laten zien dat Isma'il zelf overtuigd was van deze onorthodoxe religie.[19] Tot 1510 breidde Isma'il zijn territorium verder uit naar het oosten. Hij versloeg verschillende Turkse stammen en verlegde de grens tot aan de rivier de Oxus. Terwijl de Safaviden hun macht in Iran verstevigden toonde Bayezid II zijn anti-Safavidische gevoelens door meerdere dreigende berichten te sturen naar sjah Isma'il. Hierin veroordeelde hij de gruwelijke vervolging van soennieten door Isma'ils staat. In die berichten stelde hij Isma'il een ultimatum. Deze berichten werden door sjah Isma'il met beledigingen beantwoord. Verder weigerde Isma'il om in 1512 Sultan Selim als de legitieme opvolger van Bayezid II te erkennen. In diezelfde periode, braken pro-Safavidische protesten uit in Anatolië die door de Qizilbasj geleid werden met de intentie het Osmaanse gezag te ondermijnen. Selims reactie was snel en hij onderdrukte alle aanhang van Isma'il en slachtte grote aantallen van zijn aanhangers af. Selims opmars tegen de Safaviden leidde in 1514 tot de beroemde slag van Chaldiran. Het buskruitleger van de sultan won van de boogschutters uit Perzië.[20] Gedurende de rest van het leven van Isma'il bleef de vijandigheid tussen beide rijken bestaan. De strijd van Chaldiran had grote gevolgen voor sjah Isma'il. De onaantastbaarheid van de Safaviden en de goddelijke elementen van sjah Isma'il bleken een illusie te zijn. Het geloof van de Qizilbāsj in hun murshid-i kamil of 'perfecte meester' begon langzaam scheurtjes te vertonen. In dit licht moest Isma'il zijn messiaanse claims opzij leggen ten gunste van een meer geïnstitutionaliseerd twaalver sjiisme. Hij bracht daarom ulama vanuit Libanon en Irak om het sjiisme in het land op zijn orthodoxe stedelijke manier uit te kunnen voeren. Dit had grote gevolgen voor de latere Safavidische koningen die de macht van de nomadische Qizilbasj in zouden perken. Als de slag om Chaldiran in het voordeel van de Safaviden was geweest had het huidige sjiisme er dus wel eens heel anders uit kunnen zien.[21]

Conclusie

De Safaviyya-orde begon als een spirituele beweging maar werd door machtsambities van Junayd omgevormd tot een militaire en politieke beweging. In het begin van Junayds overheersing is de orde nog spiritueel en is de achterban stedelijk van aard maar na zijn verbanning en huwelijk met de zus van Uzun Hasan verandert dit. Het huwelijk is het instrument om politieke alliantie te creëren met de Aq Quyunlu die een nomadisch bestaan hebben. De volgelingen van de orde veranderen dan ook hierbij en het zijn nu de nomadische Turkmenen die de orde aanhangen. De toespraken van Junayd passen zich daarom ook aan deze achterban aan. Zijn motief om voor het heterodoxe sjiisme te kiezen was de mogelijkheid om op deze wijze een grotere en betere achterban te kunnen vormen. Het veranderen van zijn religieuze opvattingen was voor Junayd een instrument om volgelingen te verwerven en aan de macht te komen. De Turkmeense stammen of de Qizilbāsj waren immers al met de toenmalige heersers in strijd. Junayd traint ze tot militairen en hiermee krijgt de orde er een nieuw karakter bij: het militaire karakter. De Qizilbāsj waren echter uitoefenaars van een extreme sjiitische religie. Het ligt voor Isma'il waarschijnlijk anders dan voor Junayd. Aan de ene kant had Isma'il al een sjiitische opvoeding gehad. Hij was hierdoor persoonlijk beïnvloed door het twaalver sjiisme. Isma'il was een enthousiast sjiiet geworden en hij was vastberaden om al zijn onderdanen te dwingen zich tot het sjiisme te bekeren. Daarnaast wilde hij zijn bestaande

[16] Vladimir F. Minorsky, *Jihan-Shah Qara-qoyunlu and his Poetry* (Cambridge 1940), 10.
[17] Ibidem, 204.
[18] I. Mélikoff, *Le Drame de Kerbala dans la Littérature Épique Turque* (1966) 58.
[19] Allouche, *Ottoman-Safavid Conflict*, 63; Lapidus, *Islamic Societies*, 243; Halm, *Shi'ism*, 77-80.
[20] Ibidem., 65, 83- 99. Zie ook: Sidney N. Fisher, *The Foreign Relations of Turkey: 1481-1512* (Urbana: 1948), 92; Lapidus, *Islamic Societies*, 242.
[21] Ibidem.

achterban niet kwijt. Dit vormde een extra reden om trouw te blijven aan het sjiisme. Aan de andere kant konden de Safaviden door het creëren van een sterke eigen identiteit, namelijk het sjiisme, veel sterker staan tegenover de Osmanen. De sjah deed er dan ook alles aan om een volk met een eigen identiteit te creëren dat zo veel mogelijk verschilde van dat van zijn rivaal. De sjiitische religie werd in dit geval gebruikt om hun macht te vergroten tegenover de soennitische Osmanen. Deze factoren samen hebben dus een rol gespeeld in de keuze voor het sjiisme als staatsreligie voor de Safavidische dynastie.

Literatuur

Allouche, Adel, *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict* (906 -962 / 1500 – 1555) (Berlijn 1983).

Cleveland, William L., *A History of the Modern Middle East* (Boulder 2009).

Encyclopaedia Iranica, 'Jonayd,' geraadpleegd op 10 augustus 2012, www.iranicaonline.org

Encyclopaedia Iranica, 'Safavid Dynasty,' geraadpleegd op 10 augustus 2012, www.iranicaonline.org

Encyclopaedia of Islam, Tweede editie., 'Ak Koyunlu,' door Vladimir F. Minorsky, geraadpleegd op 9 augustus 2012, referenceworks.brillonline.com.

Encyclopaedia of Islam, Derde editie, 'Alevīs,' door Markus Dressler, geraadpleegd op 9 augustus 2012, referenceworks.brillonline.com.

Encyclopaedia of Islam, Derde editie, 'Animism,' door Zoltan Szombathy, accessed February 22, 2013, referenceworks.brillonline.com

Encyclopaedia of Islam, Tweede editie, 'Ibn al-Bazzāz al-Ardabīlī,' door E. Glassen, 22 februari 2013, referenceworks.brillonline.com

Encyclopaedia of Islam, Tweede ed., 'Karā-Koyunlu,' door F. Sumer, geraadpleegd op 9 augustus 2012, referenceworks.brillonline.com.

Fisher, Sidney N., *The Foreign Relations of Turkey: 1481-1512* (Urbana 1948).

Halm, Heinz, *Shi'ism* (New York 2006).

Kasravi, Ahmad, *Sheykh Safī va Tabārash* (Teheran 1974).

Lapidus, Ira M., *A History of Islamic Societies* (New York 2002).

Mélikoff, I., *Le Drame de Kerbala dans la Littérature Épique Turque* (1966).

Minorsky, Vladimir F., Jihan-Shah Qara-qoyunlu and his Poetry. Cambridge: 1940.

Minorsky, Vladimir F., vert. *Persia in A.D. 1478-1490: An Abridged Translation of Fadlullah b. Ruzbihan Khunjī's Tārīkh-i 'Ālam Ārā-yi Amīnī*. (Londen 1957).

Newman, Andrew J., *Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire* (New York 2006).

Schimmel, Annemarie. *Mystical Dimensions of Islam* (Chapel Hill 1975).

Onderduik, herinnering en geleende identiteit

Over de veranderende herinnering van Joodse onderduikers in de naoorlogse periode

In snel tempo is de laatste decennia de belangstelling voor het persoonlijke verhaal van overlevenden van de Jodenvervolging toegenomen en zijn veel projecten geïnitieerd om de (laatste) stem van overlevenden vast te leggen. De hedendaagse populariteit waarop ooggetuigenissen - onder meer in de vorm van interviews, boeken, films en documentaires - zich mogen verheugen is immens.[1]

Met de toename van het aantal persoonlijke getuigenissen volstaat het simpelweg vastleggen en verzamelen ervan niet meer. De enorme hoeveelheid aan getuigenissen maakt het mogelijk om na te gaan op welke wijze de stem van de Joodse overlevende zich in de afgelopen vijfenzestig, bijna zeventig jaar heeft laten horen. Door getuigenissen die in de loop van de tijd zijn gedaan met elkaar te vergelijken, is het mogelijk een antwoord te vinden op de vraag hoe mensen zich traumatische gebeurtenissen herinneren. Een vergelijkende analyse van herinneringen (mondelinge en schriftelijke getuigenissen) aan de Jodenvervolging door de tijd heen laat zien hoe voormalig vervolgden na de Duitse bezetting (1940-1945) omgaan – en omgingen – met hun herinnering en aan welke verandering deze herinnering in de loop der jaren onderhevig is (geweest); het vastleggen van de parallellen en discontinuïteiten tussen vroege en late getuigenissen.

Vergelijkende analyse van herinnering

Het onderzoek 'Onderduik, herinnering en geleende identiteit' sluit aan bij de traditie van oral history waarbij door onderzoek van getuigenissen een tijdsbeeld wordt geschetst. Er is geen onderzoek bekend naar een vergelijking van getuigenissen gedaan in verschillende perioden; laat staan een vergelijkende analyse van herinneringen aan de onderduikperiode, waarop dit onderzoek zich expliciet richt. Kortom, de vergelijkende analyse van getuigenissen is een onderzoeksveld dat nog in de kinderschoenen staat. Ook internationaal is de belangstelling voor dit onderzoeksterrein nog maar beginnend.[2] In mijn onderzoek staat de herinnering aan de vervolgingservaring centraal; vergelijkende analyse laat zien dat met het ouder worden de behoefte toeneemt om het eigen verhaal aan te passen in de richting van meer daadkracht. De herinnering van toenmalig volwassen Joodse onderduikers over hun eigen rol wijkt decennia na de bevrijding significant af van datgene wat zij zich in de jaren vijftig herinnerden. Later in hun leven zijn zij geneigd om hun eigen rol gedurende emotioneel intense ervaringen actiever voor te stellen en is meer ruimte gekomen voor een eigen actieve inbreng om de bezetter te misleiden. In dit artikel wordt allereerst kort ingegaan op de criteria waaraan de getuigenissen voldoen. Vervolgens volgt een algemene beschouwing van de uitkomsten na bestudering van vele tientallen 'vroege' en 'late' getuigenissen van toenmalig onderduikers. Daarna volgt een analyse van de herinneringen van vier Joodse onderduikers, van wie meerdere getuigenissen uit diverse periodes na de Tweede Wereldoorlog zijn teruggevonden. Tenslotte worden de bevindingen in een bredere context van de collectieve omgang met het verleden geplaatst.

Memoires

Iedereen die de Jodenvervolging aan den lijve ondervond, heeft zijn of haar eigen verhaal. Dat geldt ook voor mensen met onderduikervaringen. Dit onderzoek richt zich op een vergelijking van naoorlogse getuigenissen in de vorm van interviews en egodocumenten van Joodse onderduikers (in de periode 1942-1945) in Nederland. Een belangrijk criterium waaraan de getuigenissen voldoen is dat de toenmalige onderduikers tijdens hun onderduikperiode (bijna) volwassen waren: de overlevenden zijn in of vóór 1927 geboren. Ook zijn ze allen voor een half jaar of langer ondergedoken geweest. Het gaat nadrukkelijk niet om bijvoorbeeld dagboeknotities omdat daarin het element herinnering een minder grote rol speelt. Ook literatuur is buiten beschouwing gelaten vanwege het fictieve karakter dat daarbij deels of geheel een rol speelt. Onder meer de archieven van Joods Historisch Museum, NIOD, Herinneringscentrum Westerbork, USC Shoah Foundation Institute en Wiener Library zijn geraadpleegd. Van de 65 getuigenissen komen er 27 uit de periode 1945 - begin jaren 50 (in dit artikel 'vroege getuigenissen' genoemd) Onderduik, herinnering en geleende identiteit.[3] Vervolgens blijft het bijna twintig jaar stil: getuigenissen uit de jaren zestig ontbreken, om vanaf 1974 ('late getuigenissen' genoemd) weer op te duiken, tot bijna veertig.Het ontbreken van getuigenissen uit de

[1] Zie onder andere: Henry Greenspan, *The Awakening of Memory. Survivor Testimony in the First Years after the Holocaust, and Today* (Washington 2004) 5, Diane L. Wolf, 'Holocaust Testimony: Producing Post-memories, Producing Identities', in: Judith M. Gerson en Diane L. Wolf (red.), *Sociology confronts the Holocaust. Memories and Identitites in Jewish Diasporas* (Durham/Londen 2007).

[2] Het jonge Diana Zborowski Center for the Study of the Aftermath of the Holocaust, onderdeel van Yad Vashem in Israël, richt zich onder meer op de 'Early and Later Survivor Testimonies as a Key to Changing Perspectives on the Holocaust'.

[3] Zie voor een exacte beschrijving de bronnenlijst achterin de scriptie 'Onderduik, herinnering en geleende identiteit. Over de veranderende herinnering van joodse onderduikers in de naoorlogse periode' (2010).

Schuilplaats onder de vloer
Den Haag, 21 november 1944

Foto: E. van Wijk, collectie NFM, Rotterdam
www.auschwitz.nl

jaren zestig loopt parallel met het gebrek aan publieke aandacht in de publieke opinie voor slachtoffers van de Jodenvervolging. Deze jaren worden zelfs wel 'gedwongen zwijgzaamheid' genoemd.[4] Van vier personen zijn getuigenissen gevonden uit twee ver uiteen liggende tijdsperioden: zowel een vroege als één of meer late getuigenissen (vanaf de late jaren zeventig en tachtig tot en met het eerste decennium van de 21ste eeuw).

Aanklacht

Bij een vergelijking van vroege en late getuigenissen valt een aantal dingen op. Vroege getuigenissen zijn vooral afgelegd in het licht van vastlegging van hun ervaring met vervolging en bezetting. De meeste late getuigenissen, die vanaf de jaren zeventig, dragen daarentegen een duidelijke en uitgesproken boodschap uit, zoals: 'dit mag nooit meer gebeuren' en dankbaarheid jegens helpers, iets wat in vroege getuigenissen nagenoeg ontbreekt. In de late getuigenissen vormen de bezettingsjaren en de vervolging weliswaar de kern, maar ook over de periode ervoor en erna wordt gesproken.[5] Mogelijk gebeurt dit om de getuigenis kracht bij te zetten. Late getuigenissen hebben nogal eens de vorm van persoonlijke levensgeschiedenissen waarin ook wordt teruggeblikt op het voorbijgaande leven van vóór de shoah; iets dat in vroege getuigenissen niet voorkwam. Tevens is in de late getuigenissen de aanklacht tegen het gebrek aan hulpbereidheid van omstanders groot, en is er een groot besef van in de steek gelaten zijn, terwijl dit nagenoeg ontbreekt in getuigenissen die in de jaren veertig en vijftig zijn gedaan. Opmerkelijk genoeg spreken veel toenmalig Joodse onderduikers, zowel in vroege als late getuigenissen, over het uitvoeren van allerhande illegale activiteiten en verzetswerk. Dat varieert van onderbrengen van kinderen, het luisteren naar verboden radio-uitzendingen en daarvan berichten samenstellen voor de illegaliteit, tot het drukken en verspreiden - vaak met een vals persoonsbewijs - van vlugschriften en ander illegaal materiaal, zoals druk- of stencilwerk, en zelfs colportage.[6] De vele verzetsactiviteiten zijn een belangrijke nuancering op het algemeen heersende beeld dat Joden nauwelijks verzet zouden hebben gepleegd tegen de Duitse bezetter.

In de getuigenissen valt voorts op dat onderduikers zoveel mogelijk contacten proberen te onderhouden met de wereld buiten hun verborgen, geïsoleerde bestaan. Moest vanwege de veiligheid regelmatig van adres gewisseld worden, ondanks het altijd op de loer liggende gevaar van ontdekking en verraad gingen onderduikers ook zo vaak mogelijk - en als de omstandigheden dat toelieten - op familie- en vriendenbezoek (bij anderen die ook ondergedoken waren). In de meer recente getuigenissen komt dit overigens vaker ter sprake dan in de vroege getuigenissen.[7] Soms ging het om korte bezoekjes, vaak ook om langere logeerpartijen. Reizen vond veelal per trein plaats of 's avonds in het donker op de fiets. Ook dit is een aanwijzing dat onderduikers op vele manieren de naziwetten trotseerden en wanneer mogelijk binnen de smalle marges trachtten hun eigen leven vorm te geven. In vroege getuigenissen is de naïviteit van met name de Nederlandse Joden een veelbesproken onderwerp. Ook werd soms gesproken over nare herinneringen aan, van oorsprong, Duitse joden die Nederlandse joden achterstelden en Joden uit Duitsland voortrokken. Werd in de jaren veertig en vijftig het onderscheid tussen Nederlandse en Duitse Joden scherp neergezet, dit vermeende

Het ontbreken van getuigenissen uit de jaren zestig loopt parallel met het gebrek aan publieke aandacht in de publieke opinie voor slachtoffers van de Jodenvervolging. Deze jaren worden zelfs wel 'gedwongen zwijgzaamheid' genoemd.

[4] Zie: Frank van Vree. *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Groningen 1995); 89-115. Voornoemde periodisering sluit aan bij de stellingname dat het omslagpunt in onze herinneringscultuur 1972 is: in het publieke debat gaat het dan ook voor het eerst over Joodse slachtoffers. Zie ook: Jolande Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (Amsterdam 2002) 89.

[5] In elf van de zestien egodocumenten wordt uitgebreid ingegaan op de periode, meestal jeugdjaren, voor 1940. In drie boeken wordt in de titel expliciet verwezen naar herinneringen aan de oorlog; daarmee wordt de beschreven periode duidelijk afgebakend.

[6] Zes van de zeventien getuigenissen uit de Wiener Library maken hiervan melding, zie: P.III.d.476; P.III.i.717; P.III.d.840;P.III.i.500; P.III.d.809; P.III.i.801 en P.III.d.476. In tenminste zes van de zestien egodocumenten die sinds 1975 zijn verschenen, wordt verwezen naar illegale verzetsactiviteiten, zie: Flory van Beek, Maurice Ferares, Ruth Liepman, Albert Heymans, Frits Louis Meijler en Betty Bausch-Polak.

[7] Zie onder meer de relazen van Nathalie L. van Neerland en Selma Frank (vroege getuigenissen) en Isidoor de Vries, Edith Velmans-van Hessen, Albert Heymans, Maurice Ferares, Betty Bausch-Polak en Flory van Beek (late getuigenissen).

verschil lijkt in de latere, meer recente, herinnering helemaal te zijn weggevallen. Ook is er een groot verschil in de herinnering aan de Nederlandse niet-Joodse bevolking tijdens de bezetting. Vlak na de oorlog, in vroege getuigenissen, wordt in positievere bewoordingen gesproken over hun houding en hulpbereidheid. In de latere getuigenissen zijn toenmalig joodse onderduikers daarentegen aanmerkelijk negatiever over de christelijke, niet-Joodse Nederlanders: na 1975 wordt juist het gevoel van in de steek gelaten te zijn door het Nederlandse volk benadrukt. Ten slotte gaan overlevenden in hun latere leven op veel gebeurtenissen en ervaringen gedetailleerder in en soms ook met meer emotie, dan zij in eerdere herinneringen deden.

Allemaal adressen

Centraal staan de getuigenissen van vier toenmalig Joodse onderduikers; elk van hen heeft in de naoorlogse periode op verschillende momenten een getuigenis achtergelaten in de vorm van interviews en/of zelf geschreven egodocument. Het bijzondere is dus gelegen in het feit dat van dezelfde personen op diverse momenten herinneringen zijn vastgelegd.[8] Het hierboven beschreven algemene beeld is ook van toepassing op de herinneringen van deze vier toenmalig onderduikers. Daarnaast laten de herinneringen van deze vier Joodse onderduikers een belangrijke overeenkomstige ontwikkeling zien; bij nadere bestudering van hun herinneringen – die zij deden in twee verschillende tijdsperioden – is een eenzelfde wijziging zichtbaar in hun traumatische herinnering. De herinnering van alle onderduikers aan hun eigen rol wijkt decennia na de bevrijding significant af van datgene wat zij zich in de jaren vijftig meenden te herinneren en vertelden. Alle toenmalige onderduikers zijn geneigd om later in hun leven hun eigen rol gedurende als intens ervaren belevenissen actiever voor te stellen. Bij alle vier overlevenden is in hun latere herinnering meer ruimte voor een eigen actieve inbreng om de bezetter te misleiden. Zonder uitzondering vertellen zij op latere leeftijd dat ze méér verzetswerk hebben gedaan dan ze op jongere leeftijd vertelden. Daar waar bijvoorbeeld in de jaren vijftig werd verteld dat mensen in de nabije omgeving documenten vervalsten, was dat veertig jaar later veranderd in *eigen* vervalsingswerk.[9]

Enkele voorbeelden ter illustratie. Een destijds jonge vrouw van in de twintig vertelt in twee latere getuigenissen uit 2000 en 2008 dat ze tijdens twee bijzonder kwetsbare en spannende momenten zeer actief handelde. De ene keer tijdens een aanhouding waarbij ze tijdens een toiletbezoek zich ontdeed van een stapeltje valse persoonsbewijzen door deze door de wc te spoelen; in de gauwigheid zag ze ook nog kans om 'allemaal adressen' op een papiertje te schrijven en ongezien aan een vriendin te geven. De andere keer vertelt ze uitgebreid over het naar buiten brengen van een bericht uit het Huis van Bewaring. Handelingen die beslist niet onmogelijk zijn, maar wel als onwaarschijnlijk overkomen. Hierbij valt op dat de geïnterviewde hierover in de jaren vijftig niets zegt, terwijl ze er later in haar leven uitgebreid op ingaat. Datzelfde geldt voor vervalsingswerk. Ten aanzien van vervalsingswerk is de herinnering exemplarisch van een man die rond zijn veertigste bijna drie jaar lang in Utrecht bij een gezin (alleen) zat ondergedoken. In een in 1958 opgetekend verslag vertelt hij dat dit onderduikadres het hoofdkwartier van een plaatselijke verzetsgroep was waarvandaan onder meer de centrale distributie van levensmiddelenbonnen werd geregeld. Ook verwijst hij naar

'Voor Joden verboden'
Rembrandtpark, Amsterdam

Bron: www.annefrank.nl

de uit Duitsland afkomstige Otto Treumann die persoonsbewijzen vervalste. Veertig jaar later, in de jaren negentig, vertelt hij uitgebreid over hoe hijzelf vanwege zijn Duitse achtergrond gevraagd werd om op vervalste *Ausweise* het handschrift van een Duitse commandant na te maken. *'Hij hoort aan mijn accent dat ik geen geboren Nederlander was en toen hij hoorde dat ik een voormalig Duitse jood was is ie zo hoog gesprongen. Twee jaar hebben ze gezocht naar een betrouwbare*

[8] Wiener Library, *Testaments to the Holocaust*, section two: *Eyewitness Accounts*, P.III.g.918 (Dobschiner, 1952/3), PIII.i.500 (Liepman,1957), P.III.d.840 (Gompertz, 1957), P.III.d.809 (Juhl, 1958); Dobschiner, *Te mogen léven! Een Nederlandse Jodin vertelt haar geschiedenis* (1974); Interview Dobschiner door EO, *Overleven* (1989); Liepman, *Vielleicht ist Glück nicht nur Zufall. Erzählte Erinnerungen* (1993); Video Juhl, The USC Shoah Foundation Institute, Testimony Catalogue, 4646 (1995); Interview Gompertz door Egbert Doosje, Herinneringscentrum Kamp Westerbork, Collectie Vluchtelingen en doorgangskamp (2000); Interview door Bertien Minco en Dineke Stam, Getuigen Verhalen, vier verzetsvrouwen: *Gewoon Doen en Fier Rechtopstaan* (2008).

[9] Opgemerkt dient te worden dat deze personen geen beroep hebben gedaan op de Wet buitengewoon pensioen (Wbp); de Wbp werd toegekend aan mensen die tijdens de Tweede Wereldoorlog verzet hebben gepleegd tegen de vijandelijke bezettende macht.

voormalige Duitse jood! Waarom? Niemand heeft het tot nog toe kunnen raden (...) Wegens het handschrift! Een Nederlander schrijft anders dan een Engelsman, een Fransman schrijft weer anders(...)' Een prachtige anekdote, maar in tegenstelling tot deze herinnering uit de jaren negentig maakte de geïnterviewde in zijn eerste getuigenis uit de jaren vijftig geen enkele melding van of zinspeling op eigen vervalsingswerk. Hij vertelde in de jaren vijftig juist dat iemand anders, Otto Treumann, opviel door zijn vele vervalsingen: van deze joodse grafische ontwerper is inderdaad bekend dat hij tijdens de bezetting persoonsbewijzen en distributiebonnen vervalste.

Een ander voorbeeld is van een vrouw bij wie gebeurtenissen in de loop der tijd steeds meer mythische proporties aannemen. Volgens haar herinnering uit de jaren vijftig zat ze bij een razzia in haar ouderlijke woning nog 'gewoon' in haar kamer, vijfendertig jaar later zat ze verstopt achter een 'getimmerde wand'. Terwijl de jonge vrouw niet werd gesnapt, werden haar ouders en andere kinderen wel opgepakt. Werkend als verpleegster in de crèche tegenover de Amsterdamse Hollandse Schouwburg zag ze haar ouders nog een keer voordat ze werden afgevoerd naar Westerbork, aldus haar herinnering in de jaren vijftig. Enkele decennia later herinnert ze zich dat haar ouders, met in hun kielzog vier tot zes jonge kinderen, tijdens deze razzia om beurten nog afscheid van haar kwamen nemen in haar kamertje. Weer later, in een derde gevonden getuigenis, vertelt ze nog vrijmoediger over dit moment: *'Mijn vader kwam de trappen [van het huis] op, en zei tegen [de] soldaten dat hij gas en elektriciteit wilde afdraaien. Maar hij wilde naar boven komen en mijn kamer binnengaan en even afscheid nemen. Hij kwam naar binnen, zoals ik het gevoeld heb, legde zijn handen op mijn hoofd en zegende mij en heeft mij opgedragen aan de Almachtige die voor ons zou zorgen, of we tezamen zijn, of gescheiden zijn. Dezelfde zegen die hij ons altijd gaf op vrijdagavond en zaterdag.'* Ook bij deze vrouw valt op dat later in haar leven het beeld van zichzelf daadkrachtiger is dan in haar eerdere herinnering. Vertelde ze in de jaren vijftig niets over manieren om aan razzia's te ontkomen of pogingen van zichzelf om haar ouders uit de Hollandse Schouwburg te krijgen, enkele decennia later vertelt zij uitgebreid over verschillende eigen inspanningen. Uit het verslag van begin jaren vijftig blijkt bijvoorbeeld nergens dat deze jonge vrouw op enig moment zelf dacht over het vinden van een veilig heenkomen of dat ze probeerde aan de lange arm van de nazi's te ontkomen. Haar eerste herinnering roept juist het beeld op van een jonge vrouw die de vervolging ervoer als een lot dat gedragen moest worden; het onderduiken overkwam haar bij toeval doordat iemand haar onverwachts een plek aanbood. In haar latere herinnering vertelt ze daarentegen dat haar ouders op háár advies Joodse kinderen in hun huis opnamen, dat ze allerlei pogingen ondernam om razzia's te ontlopen en dat door haar toedoen haar ouders konden wegkomen uit de Hollandse Schouwburg. *'Toen ik mijzelf weer meester was, stapte ik nonchalant op de dienstdoende Gestapo af. Ik was onmiskenbaar in het hol van de leeuw en daarom moest ik vlug denken en handelen.'*

Aangepaste herinnering

Uit de onderzochte getuigenissen komt naar voren dat de overlevenden in hun latere herinnering een grotere eigen inbreng laten zien dan in hun herinnering van kort na de oorlog. Zij brengen meer wilskracht in hun verhaal en lijken zichzelf meer te zien als een

De herinnering van alle onderduikers aan hun eigen rol wijkt decennia na de bevrijding significant af van datgene wat zij zich in de jaren vijftig meenden te herinneren en vertelden.

weerbare overlevende doordat ze allemaal zichzelf later in hun leven, bewust of onbewust, tonen als een actiever en daadkrachtiger persoon dan zij in een eerder relaas deden (bijvoorbeeld iemand die – meer – verzetswerk deed). Daarnaast herinneren drie van de vier voormalig onderduikers zich later in hun leven een voor hen cruciaal moment (een verzetsdaad, een afscheid, een arrestatie) anders; in hun latere getuigenis tonen ze ook hierin meer daadkracht, moed en vastberadenheid dan in hun eerdere herinnering. Uit het onderzoek valt in de eerste plaats de gewijzigde, ofwel aangepaste, herinnering op in de persoonlijke getuigenissen van overlevenden met een onderduikgeschiedenis. Afgezet tegen de collectieve en publieke herinnering blijkt deze aanpassing parallel te lopen met een wijziging in de Nederlandse collectieve en publieke herinnering aan de Tweede Wereldoorlog en de Jodenvervolging sinds 1945.[10] Kort na de bezetting was er weinig aandacht voor het persoonlijke verhaal van overlevenden. In een periode van de mouwen opstropen, stopten de mensen hun persoonlijke ervaringen en gevoelens makkelijker weg. Eigenlijk was gedurende de eerste twintig jaar na het einde van de bezetting de aandacht hiervoor vrijwel nihil. Dat gold zeker voor Joodse onderduikers, de algemene consensus was dat zij het er relatief goed van af hadden gebracht. In de individuele herinnering is dit terug te zien in een meer terughoudende opstelling als het gaat om de eigen, persoonlijke ervaring. Het ontbrak Joodse onderduikers de

[10] Zie onder meer: J.C.H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Den Haag 1989), Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Groningen 1995), Ido de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995* (Den Haag 1997), Pieter Lagrou, 'Victims of Genocide and National Memory; Belgium, France and the Netherlands 1945-1965', in: *Past and Present* 154 (1997); Jolande Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (Amsterdam 2002) en Jolande Withuis, 'De oorlog in het Maandblad, 1945-2000', in: *Maandblad Geestelijke volksgezondheid,* 56 (2001) 394-451.

eerste jaren na de bezetting aan een aanleiding om te vertellen over de eigen ervaringen. De Wiener Library beschikt weliswaar over vele getuigenissen uit deze periode, mensen deden hun verhaal en vertelden vanzelfsprekend over wat zij hadden meegemaakt, maar het ging daarbij om vastleggen van hun oorlogservaringen, als een vorm van bewijsvoering. Zij deden hun verhaal omdat ze de vervolging hadden meegemaakt. Er was geen noodzaak of drang om te bewijzen dat men daadwerkelijk een overlevende of slachtoffer was.

Pas gedurende de jaren zeventig groeit de belangstelling voor de persoonlijke herinnering aan de vervolging. Sindsdien geldt dat om erkenning te krijgen en maatschappelijk gehoord te worden mensen veel meegemaakt moeten hebben. Ontbrak het in de jaren veertig en vijftig aan externe drijfveren – er werd niet naar gevraagd – om zichzelf persoonlijk sterk te profileren in de getuigenis, met het verschijnen van een luisterend publiek – en zelfs een begrijpend oor – ontstond ruimte om uitgebreid in te gaan op de eigen persoonlijkheid in de herinnering. Sociologe Jolande Withuis wijst in dit verband op de toenemende compassie met overlevenden en het groeiend zelfbewustzijn van Joden waardoor een identificatie met het slachtofferschap en een vasthouden aan het beeld van zichzelf als slachtoffer ontstond.[11] Dit onderzoek laat duidelijk een verandering in de herinnering zien richting het uitdrukken van het eigene: toen vanaf de jaren zeventig de algemene belangstelling voor de persoonlijke verhalen toenam, begonnen Joodse onderduikers niet alleen met praten, maar wijzigden hun herinneringen zich ook. Het luisterend oor dat er vanaf die tijd voor hen was, leidde ertoe dat in de persoonlijke herinnering meer ruimte ontstond voor een actievere rol. Het feit dat zij pas relatief laat werden gezien als een vervolgingsslachtoffer leek bij hen de drang op te roepen om de aandacht te vestigen op het eigene. Deze verandering leidde tot een wijziging van de eigen rol waardoor het eigene een actiever karakter kreeg.

Conclusie

In de oral history staan niet de feiten voorop bij verhalen die trauma gerelateerd zijn, maar de ervaring en de beleving. De betrouwbaarheid (de zuiverheid) van de herinnering laat zich immers lastig vaststellen.[12] Zoals uit dit onderzoek blijkt, wordt een als bijzonder intens beleefde ervaring in de loop der tijd zodanig in de herinnering aangepast dat daarmee historische gebeurtenissen, ook al hebben ze betrekking op het privéleven, kunnen veranderen. Dit onderzoek laat ook zien dat aanpassing van de eigen herinnering parallel loopt aan een maatschappelijke aanpassing van en omgang met de collectieve herinnering. Voor een verklaring, of het vinden van een causaal verband, is meer onderzoek nodig. Er is aanleiding te veronderstellen dat de aanpassing van de persoonlijke herinnering van overlevenden richting een meer 'actieve' eigen rol mede onder invloed plaatsvindt van de toenemende publieke aandacht. De toenemende publieke belangstelling voor het persoonlijke verhaal kan aanleiding zijn om de eigen rol te heroverwegen. Of dit opzettelijk of ongemerkt gebeurt, is voor dit onderzoek minder relevant. Het is aannemelijk te veronderstellen dat mensen zichzelf pas de vraag gaan stellen 'Wat is er met mij gebeurd en wat heb ik meegemaakt?' als zij erkenning krijgen voor het feit dat zij overlevenden zijn. Vanaf de jaren zeventig wordt de legitimiteitsvraag opgeworpen; er wordt een beroep gedaan op het emotionele bestaan. Ze worden interessant omdat ze slachtoffer zijn; dat roept bijna automatisch de vraag op naar de eigen existentie.

Samenvattend laat vergelijkend onderzoek zien op welke wijze aanpassing plaatsvindt in de herinnering van toenmalige onderduikers. De verbeelding groeit met de jaren, evenals de bijzondere behoefte om zichzelf te herpositioneren naarmate men ouder wordt, waarbij de eigen persoon meer daadkracht wordt toegedicht. Deze herpositionering van de eigen rol in de getuigenis heeft gevolgen voor de wijze waarop we getuigenissen, in de vorm van onder meer interviews en autobiografieën, moeten duiden en interpreteren. Het benadrukt dat we ons moeten realiseren dat het hebben van een platform, namelijk een luisterend publiek, een verandering teweeg kan brengen in de persoonlijke verhalen. We dienen ons rekenschap te geven van de veranderende waardering van de eigen rol die overlevenden zichzelf toedichten. Dit kan nieuw licht werpen op de betekenis die we aan getuigenissen moeten toekennen. Onderhavig onderzoek toont, weliswaar op kleine schaal, wat een vergelijkende analyse kan toevoegen aan de al bestaande kennis over de omgang en verwerking van het verleden. Het parallelle verloop tussen de individuele en de collectieve omgang met onze herinnering wijst erop dat de wijze waarop overlevenden zich dat verleden herinneren en daarover getuigen beïnvloedt wordt door de manier waarop de samenleving omgaat met de herinnering aan de Jodenvervolging. Uitgebreider onderzoek kan ons meer inzicht geven in de wijze waarop we getuigenissen en levensverhalen moeten duiden.

[11] Jolande Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur*, 144.

[12] Onderzoek naar het autobiografische geheugen is lastig omdat er geen experimentele controle op de 'input' kan plaatsvinden, vanwege de persoonlijke ervaringen. Zie: Ineke Wessel en Gezinus Wolters, 'Het geheugen', in: P.J. Van Koppen, D.J. Hessing, H.L.G.J. Merkenbach en H.F.M. Crombag, *Het Recht van Binnen. Psychologie van het Recht* (Deventer 2002), 375-395, aldaar 381.

Literatuur

Alphen, Ernst van, 'De getuigenis als toegang tot het heden', in: *Krisis, tijdschrift voor filosofie* 2 (1998) 11-41.

Bauer Yehuda, *Rethinking the Holocaust* (New Haven/Londen 2001).

Candel, Ingrid, Harald Merckelbach en Ineke Wessel, 'Traumatische herinneringen', in: P.J. Van Koppen, D.J. Hessing, H.L.G.J. Merkenbach en H.F.M. Crombag (red.), in: *Het Recht van Binnen. Psychologie van het Recht* (Deventer 2002) 418-431.

Draaisma, Douwe, *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt* (Groningen 2001).

Draaisma, Douwe, *De Metaforenmachine. Een geschiedenis van het geheugen* (Groningen 1995).

Friedlander, S. Memory, *History and the Extermination of the Jews of Europe* (Bloomington/Indianapolis 1993).

Friedlander, Saul, 'Trauma, Memory and Transferece', in: Geoffrey H. Hartman (red.), *Holocaust Remembrance. The Shapes of Memory* (Oxford/Massachusetts 1994) 253-263.

Galen Last, Dick van en Rolf Wolfswinkel, *Anne Frank and after. Dutch Holocaust Literature in Historical Perspective* (Amsterdam 1996).

Geyer, Michael en Miriam Hansen, 'German-Jewish Memory and National Consciousness', in: Geoffrey H. Hartman (red.), *Holocaust Remembrance. The Shapes of Memory* (Oxford/Massachusetts 1994) 175-190.

Greenspan, Henri, *The Awakening of Memory. Survivor Testimony in the First Years after the Holocaust, and Today* (lezing Monna and Otto Weinmann Lecture Series, Washington 17 mei 2000).

Haan, Ido de, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995* (Den Haag 1997).

Judt, Tony, *Postwar: a History of Europe since 1945* (New York 2005).

Lagrou, Pieter, 'Victims of Genocide and National Memory; Belgium, France and the Netherlands 1945-1965', in: *Past and Present* 154 (1997) 181-222.

Lang, Berel, 'Holocaust Memory and Revenge: The Presence of the Past', in: *Jewish Social Studies* 2 (1996) 1-20.

Leydesdorff, Selma, *De mensen en de woorden* (Amsterdam 2004).

Morgan, Michael L., 'Overcoming the Remoteness of the Past: Memory and historiography in Modern Jewish Thought', in: *Judaism* vol. 38 (1989) 160-173.

J.D. Popkin, Jeremy D., 'Holocaust Momories, Historians' Memoirs. First-Person Narrative and the Memory of the Holocaust' in: *History and Memory. Studies in Representation of the Past* 15 (2003) 49-84.

Roemer, Nils, 'The Emergence of the 'Wissenschaft des Judentums' and the Question of Collective Memory' in: U. Haxen (red.), *Jewish Studies in a New Europe. Proceedings of the Fifth Congress of Jewish Studies in Copenhagen 1994 under the auspices of the European Association for Jewish Studies* (Kopenhagen 1998) 642-653.

Thompson, P., *The Voice of the Past* (2e druk; Oxford 1988).

Vree, Frank van, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Groningen 1995).

Wagenaar, Willem Albert, *Het herkennen van Iwan: de identificatie van de dader door ooggetuigen van een misdrijf* (Amsterdam 1989).

Wagenaar, *Willem Albert, In dienst van de toekomst* (Leiden 2000).

Wagenaar, Willem, 'het feilbaar geheugen en de overlevenden van Kamp Erica te Ommen', in: *Herdenken en verwerken. Symposium over publiek geheugen en persoonlijke herinnering* (Utrecht/Zwolle 2005) 43-48.

Wessel, Ineke, 'Tegen de tijdstroom in. Het autobiografisch geheugen', in: Ernst Bohlmeijer, Lausanne Mies en Gerben Westerhof (red.), *De betekenis van levensverhalen* (Houten 2006).

Wessel, Ineke en Gezinus Wolters, 'Het geheugen van getuigen', in: P. J. van Koppen, H. Merckelbach, M. Jelicic en J.W. de Keijser (red.), *Reizen met mijn rechter: Psychologie van het recht* (Deventer 2010) 469- 485.

Wieviorka, Annette, 'On Testimony', in: Geoffrey H. Hartman, *Holocaust Rememberance. The Shapes of Memory* (Oxford 1994).

Withuis, Jolande, 'De oorlog in het Maandblad, 1945-2000', in: *Maandblad Geestelijke volksgezondheid* 56 (2001) 394-451.

Withuis, Jolande, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (Amsterdam 2002).

Withuis, Jolande, 'Een kleine sociologie van het herinneren. Over de sociale context van het autobiografisch geheugen', in: *Cogiscope* 1 (2006), 7-12.

Withuis, Jolande, 'Het concentratiekampsyndroom als sociaal succes. Abram de Swaan en de maatschappelijke verwerking van de oorlog', in: *Cogiscope* 2 (2007) 2-8.

Wolf, Diane L., 'Holocaust Testimony: Producing Post-memories, Producing Identities', in: Judith M. Gerson en Diane L. Wolf (red.), *Sociology confronts the Holocaust. Memories and Identities Jewish Diasporas* (Durham/Londen 2007) 154-175.

Wolters, Gezinus, 'Herinneringen door getuigen', in: P.J. Van Koppen, D.J. Hessing, H.L.G.J. Merkenbach en H.F.M. Crombag (red.), in: *Het Recht van Binnen. Psychologie van het Recht* (Deventer 2002) 397-415.

Martijn Boere

Rondde eerst zijn bachelor Bedrijfskunde aan de Erasmus universiteit af. Vervolgens besloot hij om zijn passie te volgen en begon hij aan de master *Ancient History* aan de universiteit Leiden. Tijdens deze master liep hij stage als webredacteur bij de websites van IsGeschiedenis en Archeologie Online. Momenteel is hij bezig met zijn masterscriptie met als onderwerp hoe de Siciliaanse stad Syracuse tijdens de derde eeuw voor Christus omging met de opkomst van Rome.

Yves Rocourt

Is master student *Medieval and Early Modern European History* aan de Universiteit Leiden en momenteel bezig met de afronding van zijn master scriptie over de communicatie tussen de Nederlanden en Danzig in de periode c. 1430-1575. Zijn interessegebieden binnen de middeleeuwse en vroegmoderne geschiedenis zijn politieke geschiedenis, militaire geschiedenis, de Bourgondische Lage Landen en de Hanze.

Jan-Harm Betting

Studeert geschiedenis aan de Universiteit Leiden en werktuigbouwkunde aan de Technische Universiteit Delft. Tijdens zijn studie schreef hij over uiteenlopende onderwerpen die betrekking hebben op de vroegmoderne en contemporaine geschiedenis. Hij is bezig met het afronden van zijn bachelorstudies, onder meer met een scriptie over vroegmodern Spanje en (aan de TU Delft) met het ontwerpen van een draagbare robot. Daarnaast vervult hij dit jaar een bestuursfunctie binnen de Historische Studievereniging Leiden (HSVL).

Farinaz Aryanfar

Studeert *Moderne Midden-Oosten Studies* aan de Universiteit Leiden. Haar interesse gaat vooral uit naar Iran. Dit betekent niet dat zij slechts geïnteresseerd is in de interne historische gebeurtenissen maar ook over Iraanse internationale betrekkingen en de relatie van Iran met verschillende andere landen door de jaren heen. Verder verdiept zij zich tegenwoordig meer in (de geschiedenis van) Turkije, Libanon en Egypte.

Irene Hemels

Is journaliste en historica. Zij werkte mee aan het interviewproject Late gevolgen van Sobibor waarbij nabestaanden en overlevenden van Sobibor werden geïnterviewd. De interviews zijn vervolgens toegankelijk gemaakt voor een groot publiek, zie: www.lategevolgenvansobibor.nl. De teksten op de website zijn van haar hand. Irene Hemels studeerde genocide- en holocauststudies aan de Universiteit van Amsterdam. Eind 2010 studeerde zij cum laude af op de herinneringen van Joodse onderduikers. Sinds medio 2012 is zij secretaris van de Stichting Sobibor.